

а

а

А

А

Весела Михайлова • Йовка Тишева
Руска Станчева • Борислав Борисов

БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

11
КЛАС

Съдържание

I. КНИЖОВНА ЕЗИКОВА НОРМА

1. Езикова култура на личността	5
2. Правоговорни норми	16
3. Правописни норми	31
4. Граматични норми	48
5. Пунктуационни норми	60
6. Решаване на казус във връзка с конкретна комуникативна задача	73

II. ЕЗИКЪТ И ТЕКСТЪТ В ОБЩУВАНЕТО

7. Публично изказване по научен проблем	82
8. Конспект на научен текст	99
9. Реферат на научен текст	120
10. Есе по житейски проблем	124

ПЪТЕВОДИТЕЛ

За да използвате лесно и успешно своя учебник, сме се постарали да организираме информацията в него по най-добрия начин. Ще се ориентирате в съдържанието на всеки урок чрез следните знаци, които означават:

Припомни си

Нещо повече

Нови знания

Важно

Внимание

Задачи

езикова култура на личността

Какво ще научите?

- ◇ какво представляват езиковата грамотност и функционалната грамотност
- ◇ кои правила от правоговорната, правописната, граматичната, пунктуационната и лексикалната норма се нарушават най-често
- ◇ кои са изключенията от книжовноезиковите правила
- ◇ как успешно да се разрешават различни езикови казуси

Какво ще можете?

- ◇ да откривате правоговорни, правописни, граматични, пунктуационни и лексикални грешки
- ◇ да редактирате правоговорни, правописни, граматични, пунктуационни и лексикални грешки
- ◇ да решавате езикови казуси чрез откриване, анализиране и синтезиране на информация от различни информационни източници

1

Езикова култура на личността

- ◇ **Езикът е система** от езикови единици (звукове, морфемни, думи, речения, текстове), които се свързват по определени правила.
- ◇ **Езикът характеризира определено общество, колектив или нация.** Чрез езика се съхранява и предава натрупаният в обществения опит, обогатяват се знанията на обществото за света.
- ◇ **Речта е реализацията на езиковите единици,** употребявана в конкретна ситуация за постигане на различни комуникативни цели.
- ◇ **Речевата дейност е част от социалната активност на личността.** Всеки човек има свои характерни речеви особености (речеви стилове, тоар), например специфична артикулация (произношение), употребявани лексикални средства, граматични конструкции и т.н.
- ◇ **Езикът е абстрактна система, докато речта е конкретна** (устна или писмена реч). Отношенията между езиковите единици са иерархични, а речта е линейна – представлява последователност от думи или изречения.
- ◇ **Езикът е системата от средства за общуване, докато речта е целенасочената съзнателна реализация на елементите на езиковата система в конкретна ситуация.**
- ◇ **Речевата (комуникативната) ситуация** е съвкупността от всички условия, които са необходими за реализиране на общуването. Включва следните елементи:
 - ◆ **участници:** автор/адресант (отправител) и получател на съобщението. Отношенията между участниците определят комуникативните им роли;
 - ◆ **канал:** слухов или зрителен; еднопосочен – без обратна връзка; двупосочен – с обратна връзка. Зависи от степента на възприемане на съобщението, например писмени издания, радио, телевизия, и двупосочен, например разговор.
 - ◆ **код:** системата, чрез която се предава информация. Кодът се състои от вербални знаци – устни или писмени, или невербални знаци;
 - ◆ **предмет (тема) и цел на общуването;**
 - ◆ **ситуативен контекст** – място и време на общуването.

От елементите на речевата ситуация – участници в общуването и отношения между тях, предмет, място и време, зависи дали общуването е официално, или неофициално.

- ◇ **Езиковата култура** отразява умението на конкретната личност да използва езикови средства, които отговарят на комуникативната ситуация.
- ◇ **Книжовният (стандартният) език** е представителна форма на даден национален език, която се отличава с кодифицирани норми. Има **писмена и устна форма**. Загължително е използването на книжовния език при официално публично общуване.
- ◇ **Разговорната реч** е форма на даден национален език, която се използва при неофициално неподготвено общуване. Има само устна форма и включва както книжовни, така и некнижовни езикови средства, например диалектни елементи, жаргонни думи. Отделни разговорни елементи може да се срещнат и в някои ситуации от медийното публично общуване.
- ◇ **Диалектът** е форма на даден национален език, която е ограничена в определен географски район. Диалектите имат само устна форма, която днес е с все по-ограничена употреба.
- ◇ **Книжовната норма** е съвкупност от езикови средства, възприети през даден период от време за правилни в писмената и в устната форма на книжовния език. Нормите на книжовния език са фиксирани под формата на правила, които са загължителни за официалното писмено и устно общуване.

 Думата **култура** е с латински произход (от *colere* – обитавам, култивирам, развивам). С нея са назовавали процеса на отглеждане на растения и домашни животни от човека. Съвременният термин **култура** се свързва с израза *cultura animi* (култивиране на духа), използван от римския държавник, философ и прочут оратор Цицерон. Чрез „земяделската и животновъдна“ метафора той сравнява усъвършенстването на индивида с дългия и изискващ грижи процес на отглеждане на едно растение или животно. През периода на Просвещението „култура“ е синоним на „цивилизация“. Съвременното разбиране за културата като „най-доброто нещо, което е било създадено или казано“, се формира в края на XVIII и началото на XIX век в Западна Европа.

◆ Освен съвкупност от материални и духовни ценности култура означава още образованост, знания, цивилизованост, както и висока степен на развитие на нещо, изградено умение за нещо.

◆ **Езиковата култура** е част от културата на всеки човек и отразява знанията му за езиковата система; за правилата, определящи употребата на езиковите елементи, и уменията му за подбор и употреба на езикови форми, които са най-подходящи за конкретната речева ситуация.

Поради разграничаването на език и реч освен **езикова култура** ползва и терминът **речева култура (култура на речта)**. Така се означава фактът, че правилността, обработеността и уместността се свързват с конкретните речеви употреби, а не с езиковата система.

◆ **Езиковата култура (културата на речта)** съдържа два основни компонента:

1. **Знания за езика и за книжовната норма**, което включва:

- познаване и прилагане на нормите на книжовното произношение, речово говор и правопис;
- спазване на граматичните норми;
- познаване на лексикалното богатство на езика и умение то да се използва според лексикалните норми.

Равнището на езиковата култура на човека се оценява по скала **коректно – некоректно** спрямо книжовната норма.

2. **Знания за особеностите на различните комуникативни ситуации и умения за избор на езикови средства**, които са подходящи за конкретната ситуация с оглед на конкретните участници, цели, теми, място и време.

Равнището на езиковата култура на човека се оценява по скала **подходящо (уместно) – неподходящо (неуместно)** спрямо елементите на комуникативната ситуация и особеностите на функционалния стил на езиковия регистър.

◆ Развитието и усъвършенстването на индивида в социален план са свързани с повишаването на езиковата му култура. Доброто владение на езика и уменията му според езиковите стандарти, съобразяването на езиковите форми с участниците, мястото, предмета на комуникацията представят по-добър езиков регистър или пишещия пред тези, с които общува. Отправителят на съобщението създава положителна представа за себе си чрез своя добър „езиков регистър“.

◆ Езикът е инструмент за постигане на социалните или личните цели на индивида. Авторът на езиковото съобщение, което е оформено така, че е подходящо за средата и ситуацията, постига по-ефективно своите цели.

- ◆ *Езикова култура* не е синоним на *(езикова) грамотност*.
- * **Езикова култура** е по-широкото понятие:
 - свързва се с употребата и на писмени, и на устни текстове;
 - предполага не само възприемане на информация, но и активно адекватно участие в обмен на информация;
 - зависи от нормите на езика и приетите правила за общуването.
- * **Грамотността (езиковата грамотност)** е по-тясно понятие:
 - свързва се с умението за възприемане на писмен текст (четене);
 - предполага умения за създаване на писмен текст (писане).
- ◆ **Грамотността** е основа и предпоставка за развитие на личността, за учене и усъвършенстване, за пълноценно участие в различни дейности. Грамотността осигурява достъп до знания, разширява сферата на социалните контакти, създава условия за по-добра професионална реализация. Езиковата грамотност е база, върху която се развива функционалната (четивната) грамотност.
- ◆ **Функционалната грамотност е способността за четене и писане на по-високо равнище**, което позволява пълноценно професионално и социално развитие на личността и ефективно участие в групата, към която принадлежи, в обществения живот, в професионалната сфера. Тя включва умения за:
 - * **разбиране** на съдържанието на текста;
 - * **формулиране на съждения и изводи**, свързани с прочетеното;
 - * **свързване** на новата информация от текста с предишни знания по темата;
 - * **прилагане** на наученото от текста в ежедневните дейности за решаване на конкретни житейски задачи от различни сфери.

Прочетете текста и изпълнете задачи 1 – 7.

Когато разговаряме с отделни индивиди от книжовноезиковия колектив относно онова, което те смятат за неотговарящо на представите им за сносна езикова култура, получаваме най-разнообразни изявления и коментари. Така установяваме, че едни хора винаги отбелязват негативно т.нар. „мекане“, т.е. използването на окончание *-ме* вместо *-м* в I лице множествено число при глаголите от I и II спрежение. Други реагират по този начин при т.нар. „мъкане“ – изговор *тъзи, онъзи, мъ, тъ, съ* вместо *тази, онази, ме, те, се*. Трети веднага забелязват ударението във формата *училищѐ* вместо очакваното от тях *учи́щища*. Четвърти не пропускат да отбележат изговора *отидѐх* вместо *отидох*. Пети в очакването си

да чуят множествените форми *ключове, мостове*, не приемат *улицата ключове, мостове* и под. Шести открито реагират при употребата на мъжкородовата дума *колега* по отношение на жени вместо нормативния българския език и напълно неутрална форма *колежка*. Седем от тях роко виждат неправилност изобщо в генеричната употреба на унифицираните форми за назоваване на жените с оглед на упражняваната професия или занимание. Осми отчитат употребата на нечленувани (нечленувани) форми в сложни названия със статут на собствено име от типа *в Пленарна зала, в Нов български университет, от външно министерство* и под. вместо *в Пленарната зала, в Новия български университет, от Външното министерство* и под. Девети не забележат бройните форми при имената от мъжки род за лица. Десети отчитат съгласуванията при формите за учтивост *Вие сте ходил, Вие сте поканени*. Единайсети реагират на глаголите *намалям, оценям* вместо *намалявам, оценявам*. Дванайсети са недоволни към употребата на твърди глаголни и именни основи, *върв, благодар, учител, лекар* и под. и *учител, лекар* и под. Тринайсети не отбелязват *на кой* вместо *на кого*, *на някой* вместо *на някого* и под. Четиринайсети винаги настръхват, когато чуят зачестилата напоследък употреба на *100 процента* вместо *100 процента* или просто *изцяло*. Петнайсети се вълнуват от неправилното управление на глагола *сподели* *ми* вместо *сподели с мене*. Шестнайсети забелязват употребата на обикновените притежателни местоимения вместо възвратни. Седемнайсети забелязват употреба на деепричастията, без да съобразяват съответствието с граматическата им характеристика. Осемнайсети се чувстват задължени да отбелязват формите на употребени глаголи непроменливо вместо променливо *я* в причастия (*вървяли, живели, умирали*), прилагателни (*бяли, големи, цяли*), съществителни (*сряди, навън*). Деветнайсети се дразнят от вездесъщия днес израз *става въпрос за...* вместо обичайния български устойчив израз *става дума за...*. Дванайсети се смущават от много често срещания се глагол *случва се*, който е пряко копира английския модел. Спирам изреждането на крылото *случва се*. Тези случаи нито могат да бъдат изброени изчерпателно, нито е целта ми за цел да направя това. Искам само да покажа колко многобройни са примерите на разминаване между очакваната от някого форма и употребата от отделните хора. Обикновено един индивид отчита една или няколко тези употреби като неправилни, дразнещи или просто смущаващи, но дава израз на несъгласието си, но мнозинството нито ги забелязва, нито пък реагира по някакъв начин – било активно, било пасивно. [...]

Езиковата култура на една личност и на едно общество се измерва не само по всички езикови проявления – както писмени, така и устни, тя се измерва

нието и поведението на отделните хора в интимната сфера и в публичното пространство, тя е езиковото излъчване и поглъщане на всеки индивид и на сбора им под название „общество“. Ако отвсякъде ни залива ниска езикова култура, как можем да опазим себе си и своите представи за езикова култура? Как да научим някого на добра езикова култура, когато той от всички страни е атакуван непрекъснато от агресията на ниска езикова култура?

Б. Вълчев, „Езиковата култура“

1. Изберете две от посочените от автора прояви на ниска езикова култура и потърсете информация за правилата, с които е свързана съответната форма.
2. Направете справки за изписването на избраните от вас според условието на задача 1 думи или форми в Официалния правописен речник или в Академичната граматика на СБКЕ. Повторете търсенето в интернет. Сравнете получените резултати и коментирайте точността и надеждността на формулировките и обясненията за правописа и употребата на конкретните думи и форми.
3. Разгледайте още веднъж списъка с нарушения на книжовноезиковата норма. Бихте ли изключили някой от включените в него случаи? А какво бихте добавили? Мотивирайте предложенията си.

-
-
-
-
-
-
-
-
4. Подкрепяте или оспорвате мнението на автора, че всеки има индивидуална представа за добра езикова култура? Мотивирайте устно мнението си.
 5. Направете и вие анкета с поне десет души за това кои нарушения на книжовноезиковата норма смятат за проява на ниска езикова култура. Обобщете получените отговори. Съпоставете ги с тези от статията. Направете извод дали всички отговори, които сте получили в проведената анкета, действително представят отклонения от правилата на книжовния език и характеризират равнището на езиковата култура на личността.

6. Как оценявате равнището на своята собствена езикова култура? Как са основанията да си дадете такава оценка? Има ли според вас общи тестове и скали за оценка на езиковата култура на отделния човек?
7. Какви са вашите отговори на въпросите, които авторът задава в последния абзац от текста?

8. Формулирайте писмено теза в отговор на въпроса влияе ли езиковата култура на участниците в общуването върху ефективността на самото общуване. Запишете под формата на параграфи аргументите си в подкрепа на тезата, която сте изразили.
9. Представете си, че имате нов приятел в група в някоя от социалните мрежи, който пише с грешки. Как ще реагирате, след като установите това? Обсъдете със съучениците си ситуацията. Споделете резултатите си и постапили спрямо такъв приятел.

Прочетете текста и изпълнете задачи 10 – 12.

Животът ни възлага сложни задължения – преки и косвени – служебни, организационни, всекидневни – често такава е необходимостта, че той забравя косвените – грижите за собственото си културно издигане. А тези грижи не бива да се изоставят, защото човекът се изхабява, превръща се в машина, губи усет към новото, а машинен човек нашият живот не търпи и ще му нанесе тежки отрицателни удари.

Наистина има и хора, които черпят знанията си само от книгите. Тази действителност те лесно се лекуват – дайте им обществена помощ, помогнете им да започнат добре и те ще се оправят. Повече грижат се тези, които не четат достатъчно. Възложиш им доклад – те ги впечатли, препишат най-отговорната му част – политическата, и пришиват към нея купичка „конкретни“ факти, изобразяването на които кара засегнатите да се сърдят, похвалите да приемат равнодушно похвалите, а всички се таят да се прозяват от скука. Поискаш им да напишат писмо или

поздравителна телеграма – те изпадат в паника и ако няма откъде да препишат, с часове се потят, за да съчинят най-сетне някакъв безцветен сбор от клиширани фрази.

М. Янакиев, „На борба за висока езикова култура!“, сп. „Младеж“, 1954, № 8, с. 38 – 42

10. Как според автора може да се развият уменията за създаване на текстове? Дали и днес, в XXI век, това е начин за повишаване на културата на човек, включително на езиковата му култура?
11. Какво отношение има авторът към клишираните фрази и преписването от готови модели? Какво е вашето лично мнение за използването на клишета или готови модели?
12. Обяснете кратко значението на израза „вмашинен човек“.

Прочетете текста и изпълнете задачи 13 – 17.

Защо грамотността е толкова важна?

Помните ли предложението за отпадане на правилото за пълния и непълния член на съществителните имена в мъжки род? Много мнения прочетох тогава, че на кого му е нужен в крайна сметка този пълен член. Имаше дискусии за тенденцията езикът да се опростява и модернизира. И още въпроси – какво сме се хванали за този така ненужен казус, не е като да се забавляваш с ученически и кандидатстудентски бисери.

А връзка между двете има, и то много пряка. **В житейски план, ако пишеш „пролетта“ с едно „т“, това не е критерий дали си по-добър, или по-лош човек, нали така?** Това не говори за личностните ти качества, пък и постоянно ни успокояват за известни личности без, едва ли не, начално образование, но станали гениални учени или звезди в риалити шоу, което днес е съизмеримо по слава. Има и много професии, към които няма претенции за високо ниво на грамотност. За хората на изкуството или спортистите често чувам: „Е, той е толкова добър, защо му е да слага запетаите по правилните им места. Какво толкова!“. Да, не е нужно всеки да бъде експерт, но това значи ли, че не е трябвало малко повече да се постарее в училище? И да не спира.

Защо да си грамотен, е толкова важно? В последните изследвания грамотността става ясно, че децата в средното училище са на ниво **първично разбиране на текст**, т.е. те разбират езиковите единици, схващат целостта на текста, основната тема и подтеми, но на следващото ниво четене с разбиране, интерпретация, извеждане на изводи и заключения се провалят в мнозинството. Това недвусмислено говори за следното: **просто нямат умения и навици да мислят**. Това, а не грешното смятане „пролетта“, ги прави неграмотни, но от „т“-то започва пътят надолу класации за грамотност.

И да, пак стигаме до книгите. Намирам връзката между четене на книги (защото текстовете онлайн понякога изобщо не се редактират от грамотни хора) и грамотността за много пряка. Понякога запаметяваме и цели конструкции по правилния начин именно защото сме чели много, че те просто се набиват подсъзнателно. Често не мога дори да кажа защо нещо се пише така или така, но го знам със сигурност по този начин. Това отдавам единствено на скромното количество книги, които прочетох именно в ученическите си години, защото тогава имах свободно време. „Четенето е единственото средство за постигане на грамотност и нито една учебна система, нито един онлайн речник не могат да разгърне вътрешния живот на езика, цялото му богатство и плътност.“

Но в единството грамотност – четене – мислене има и друга връзка. Връзката между привидно статичната езикова структура (краен брой думи, които могат да се усвоят за период от време) и мисленето правят четенето на текстове. Може да не е непременно художествена литература или задължителният списък за лятото. Добри текстове има навсякъде.

Художествената литература обаче стига по-далеч. Тя развива способността не само да се мисли, но и да се фантазира. **Тя влияе на развитието, на свободата на мисълта, на мечтите.** Тя те изкарва от реалността, дава идеите, размаха, свободата да искаш и да постигаш. Отваря ти за света, предлага представи за добро и справедливо, които са далеч от обърканото ежедневие и морал. Това е особено важно във възраст, когато личността се оформя.

Но докато родителите, които сме и част от обществото, не разумеят, че **грамотността е пряк израз на интелигентността на човек**, нищо няма да се промени и ще затъваме във всички класации. Да осъзнаем това и да държим за нея, да я изискваме. От престижния университет до добрата кариера или старта на свой бизнес, от интервюто за работно място до заруването в интернет – няма успешна дейност човешка без поне малко приличната грамотност. А колкото по-висока е тя, толкова по-успешно ще бъде. И шлосерите, и художниците. Защото по пътя все някъде ще срещнем човек, от когото зависи всичко и който ще държи на грамотността.

Тя не е само правилно писане и гладко четене, разбиране на краен брой граматични правила. С нивото на грамотност показваме, че внимаваме за начина, по който се изразяваме, че имаме уменията да подбираме правилните думи, да намираме тона в ситуацията и подхода към проблемите. Да знаем тежестта на думите, влиянието, което имат, и ролите, които им възлагаме. Те отразяват отношенията ни, изразяват ни като личности.

Ясно е, че времената се менят, езикът се адаптира, както сме принудени всички ние. Затова Оксфорд прие думата „селфи“ преди известно време и тя си стана легитимна, наред с всичките си езикови белези... Грамотността трябва да е константа, да бъде критерий и ако си мислите, че е ненужна, че е отживелица, това изобщо не е така. Който и да е работодател, от бригадир на шивашки цех до „Човешки ресурси“ в голяма фирма, ако разглежда 5 или 5000 кандидатури на ден, тази автобиография с правописните грешки или мотивационното писмо с клишета, които никой не разбира – точно те ще отидат в кошчето. А с тях – много надежди и мечти.

Цвети Цанева, из интернет

13. Към кого е адресиран текстът? Каква е целта на автора?
14. Кой според текста е най-големият проблем, свързан с грамотността на учениците? Подкрепяте ли изразеното от авторката мнение по този въпрос?
15. Посочете два аргумента от текста в подкрепа на твърдението: „Четенето е единственото средство за постигане на грамотност“.
16. Запишете със свои думи какво според авторката на текста се включва в понятието „грамотност“.

17. Потърсете дефиниции на понятието „функционална грамотност“, съпоставете ги и предложете своя собствена дефиниция.

2

Правоговорни норми Езиков практикум

- ◇ В зависимост от сферата си на действие книжовноезиковите норми са:
 - правоговорни; – правописни; – граматични;
 - лексикални; – стилови.
- ◇ Спазването на книжовните норми е задължително в сферата на официалното общуване (писмено и устно).
- ◇ Правоговорните норми се проявяват в устната книжовна реч. Те представят система от правила, които указват какъв трябва да бъде книжовният изговор на думите в потока на речта. Тяхното спазване е задължително за официалното общуване на български език.
- ◇ Правоговорни правила, които често пораждат колебания и грешки

◆ Правила за променливо я

→ **Променливото я** е наследникът на старобългарската гласна ѣ (ят). При определени условия то се изговаря и пише като **е**.

Променливо **я** е налице, ако има сродни думи, някои от които се произнасят с **я**, а други – с **е**, например:

бял – белота; преуспял – успешен; свят – световен; бяс – беснея; дял – деля; място – местен.

→ В думи с **променливо я** произнасяйте и пишете **е**, ако:

– ударението се премества от сричката с **я** върху друга сричка:

дял – делѣт, свят – светѡвен, място – местѡ, слѣп – слепотѡ, бѣс – беснѣя;

– след сричката с **променливо я** под ударение следва сричка с **е** или **и**:
лятна – летен, лѣв – леви, тяхна – техен, нѣм – неми.

Изговаряйте и пишете **е** във формите за мн.ч. на причастията със завършек на **-л**, **-н** и **-т**, които са образувани от глаголи с **променливо я**:

видя: видял – видели, видян – видени,

спра: спрял – спрели, спрян – спрени,

разпилея: разпилял – разпилели, разпилян – разпилени.

→ В думи с **променливо я** изговаряйте и пишете **я**:

- ако след сричката с **променливо я** под ударение следва сричка с гласна **а, о, у, ъ**:

время, но дръмка, сменям, но смяна, техен, но тяхно, редки, но рядък;

- във формите за 1 и 2 л. мн.ч. на мин. св. и мин. несв. вр. на глаголите с **променливо я**:

бях – бяхме, бяхте; видях – видяхме, видяхте; спрях – спряхме, спряхте; спях – спяхме, спяхте;

- във формите за 1 л. ед.ч. на мин. св. и мин. несв. вр. на глаголите с ударение върху **я**:

спях, допрях, вървях, смях се, дадох, стоях, боях се.

Изговор [спех], [допрех], [вървех], [стоех], [боех се] е некнижовен и противоречи на правоговорните норми.

→ Формите за **мн.ч.** на миналите деятелни причастия от глаголи на **-оя** с ударение върху **я** се изговарят и пишат с **я**:

бояли се, строяли, стояли.

При малка част от тези форми се допуска дублетност, т.е. правилен е изговор както с **я**, така и с **е**:

брояли и броели, крояли и кроели.

→ Формите на сложните прилагателни с първа съставка *няколко* са дублетни:

неколкоминутен и няколкоминутен, неколкократен и няколкократен.

→ Изключение от правилата за **променливо я** правят следните думи и форми: *дело, безцветна, безцветно, достоверна, достоверно, размер, сделка, блесна, увехна, гневна, гневно* и др.

◆ **Правоговорни правила за някои глаголни форми**

→ Формите *живущ, говорящ, учащ* са остарели. Изговаряйте и пишете правилно: *живеещ, говорещ, учещ.*

→ Глаголите от I и II спрежение в сегашно и бъдеще време се изговарят с окончание **-м**, а не **-ме**: [знаем], а не [знаеме]; [пеем], а не [пееме], [пишем], а не [пишеме] и т.н.

→ В корена на глаголи от I спрежение от типа *влека, облека, пека, река, сека, тека* в 1 л. ед.ч. и в 3 л. мн.ч. се произнася **к**, а не **ч**: [влека], а не [влеча], [пека], а не [печа] и т.н.

◆ **Правоговорни правила за някои съществителни имена**

→ Съществителните имена от мъжки род, които завършват **-ар/-яр** и **-тел** и означават **лица**, се пишат и изговарят с определен член **-ят/-я**: [учител**ят/я**], а не [учител**ът/а**]; [приятел**ят/я**], а не [приятел**ът/а**] и т.н.

Ако не означават лице, съществителните имена от мъжки род, завършващи на **-ар**, се пишат и изговарят с определителен член **-а**: [пазар**ът/а**], а не [пазар**ят/я**]; [сухар**ът/а**], а не [сухар**ят/я**]

→ Окончанието на съществителните имена от женски род, които завършват на **-алня**, е **-я**, а не **-а**: [закусвал**я**], а не [закусвал**а**]; [перал**я**], а не [перал**а**] и т.н.

→ Съществителните имена **ден, зет, лакът, нокът, огън, сън, кон, крал** се членуват в единствено число с **-ят/-я**, а не с **-а**.

Правилно	Неправилно
[ден ът]	[ден ът]
[лак ътът]	[лак ътът]
[зе ътът]	[зе ътът]
[нок ътът]	[нок ътът]
[огъ нът]	[огъ нът]

→ Гласната **ъ** пред **р** и **л** в края на формите за единствено число на съществителни имена от мъжки род, които са с чужд произход, се запазва във формите за множествено число и в звателните им форми: [минист**ър**], [минист**ри**], [минист**ре**], а не [минист**ъри**], [минист**ъре**]

→ Гласната **ъ** в нечленуваната форма на съществителни имена от мъжки род, завършващи на **-изъм**, **изпада** във всички останали членувани форми: [реали**зъмът**], а не [реали**зъмът**]; [Романти**зъмът**], а не [Романти**зъмът**] и т.н.

◆ **Правоговорни правила за групите -ър-/-ръ-, -ъл-/-лъ-**

→ **Подвижно ъ** се нарича **ъ**, което е ту пред, ту след **р** и **л** в средата на думата.

– Произнася се и се пише **-ър-** и **-ъл-** в многосрични думи, когато следва **една съгласна**, например:

бъркам, вържа, гърмя, държа, зърно, сърдит, търпя, кълвач и т.н.

– Произнася се и се пише **-ръ-** и **-лъ-**:

– в едносрични думи, например:

врѣв, врѣх, грѣд, грѣм, прѣв, крѣв, млѣк!, жлѣч;

– в многосрични думи, където след **-рѣ-** и **-лѣ-** има **две** или **повече съгласни**, например:

срѣдлѣа, трѣпка, грѣмна, дрѣжка, врѣзвам, брѣкна, зрѣнце, клѣвна, млѣкна, плѣзвам.

♦ **Правоговорни правила за предлозите в/във и с/със**

→ Предлозите **в** и **с** се удвояват и се пишат като **във** и **със**, а се произнасят като [вѣф] и [сѣс] пред думи, които започват съответно с **в**, **ф** или **з**, **с**. [**в** блока], а не [**във** блока]; [**з** възторг], а не [**със** възторг] и т.н.

→ Предлозите **в** и **с** се удвояват и се пишат като **във** и **със**, а се произнасят като [вѣф] и [сѣс] и когато говорещият иска да постави върху тях логическото ударение, например:

*Имам бижута и **със**, и **без** естествени камъни.*

*Фирмата има офиси **във** и **извън** страната.*

♦ Изговорни стилове – разновидности на устното говорене, които се проявяват във връзка със стилового разслоение в езика и зависят от условията на общуването – целта, мястото, участниците, темата. Изговорните стилове може да се класифицират по следния начин:

* пълнен изговорен стил – прилага се в публичното общуване и бива:

– неутрален – използва се в монологично и в диалогично говорене; предполага отчетливо и ясно изговаряне на думите; не се наблюдават изпадане и сливане на звукове; темпът на речта е умерен. Неутралният произносителен стил се прилага на публични места – в училище, по време на официални срещи, в телевизионни и радио предавания;

– тържествен – използва се при монологично ритуално говорене по време на протоколни действия, при изпълнение на творби на художествената словесност, както и при представяне на публични речи, доклади, лекции; темпът на говорене е забавен в сравнение с неутралния стил; не се допускат никакви отклонения от ясното и отчетливо произнасяне на звуковете в потока на речта; допускат се удължени паузи, чрез които се подчертава смисълът на изказването;

* непълнен (разговорен) изговорен стил – отличава се със забързан темп на говорене; с изпускане и сливане на някои звукове, с по-силно потъмняване на гласните и затвърдяване на меките съгласни звукове. Използва се при неофициалното общуване и когато се прояви при публично представяне (например в телевизионно или радио предаване), може да е знак на

ниска езикова култура, на небрежност и неуважително отношение към аудиторията или пък на стремеж да се скъси дистанцията с нея.

В съвременния български книжовен език са налице т.нар. правописни дублети – два или в някои случаи дори три произносителни варианта на една и съща дума, които са приети за еднакво правилни. Правописните дублети биват:

– фонетични дублети – такива, които имат сходно, но не напълно еднакво звучене, например:

апандисит – апендицит

вземам – взимам

войн – воин

възпоменание – възпоминание

вясвам се – весвам се

далече – далеко – далеч

едва – едвам

знам – зная

копà – купà

обеца – обица

омиротворявам – умиротворявам

онази – оная

онзи – оня

реторика – риторика

тази – тая

този – тоя

тук – тука

хазяин – хазаин

църква – черква

чемшир – чимшир

– акцентни дублети – такива, които се различават само по ударението, например:

чѐло – чѐло

прѐходен – прѐходен

клѐщи – клѐщи

плѐщи – плѐщи

кѐнки – кѐнки

прои́зход – прои́зход

хе́ктар – хекта́р

ана́тема – анате́ма

ба́щичко – бащи́чко

вари́во – варивò

ви́но – вино̀

жи́то – житò

мо́лив – молив̀

находчи́в – находчи́в

преи́зказен – преи́зказен

прои́зход – прои́зход

се́ло – село̀

човещи́на – човещи́на

структу́ра – стру́ктура

черѐшов – черешòв

– акцентно-фонетични дублети – такива, които се различават по един звук и по ударението си, например:

мя́сто – местò

òбед – обя́д

◆ Някои звукове в следните думи често при изговор се заменят с други или се разместват погрешно. Запомнете кои са правилните произносителини варианти на тези думи:

Правилно	Неправилно	освси	освем
абитуриент	абитюрент	очарователен	очерователен
айрян	айран	очила	очела
акордеон	окардьон	пазарувам	пазаря
аперитив	аператив	панихида	панахида
байрак	байряк	пешкир	пишкир
бежов	бежев, бежав	пластилин	пластелин
бивше	бившо	полилей	полюлей
бомбардирам	бомбандирам	преценявам	преценям
бретон	бритон	розов	розав
бисквита	бисквида	сешоар	сушоар
висше	висшо	скулптор	склуптор
вляза	влезна	случай	случей
вафла	фафла	сляза	слезна
гювече	гюведже	сресвам	срешвам
деветка	девятка	стиропор	стереопор
десетка	десятка	съжалявам	съжелявам
детектив	дедектив	тавтология	тавталогия
екстрадиция	екстрадация	тази	тъзи
еликсир	елексир	тебешир	тибишир
ешелон	ешалон	теоретичен	теоритичен
живеещ	живущ	туршия	трушия
изляза	излезна	универсален	универсален
какофония	какафония	университет	университет
комбинезон	комбинизон	учреждение	учереждение
коригирам	корегирам	флумастер	фулмастер
кренвирш	кремвирш	фризьор	фрезьор
мириша	мериша	чардак	чердак
нисше	нисшо	чаршаф	чершаф
онази	онъзи	часовник	чесовник

◆ Следните думи са техните правилни произносителни варианти: Запомнете

Правилно	Неправилно		
бюро̀	бю̀ро	нау̀ка	на̀ука
ведна̀га	ведна̀га	нау̀чен	на̀учен
вежда̀	вежда̀	на̀йлон	найло̀н
вѐрху	вѐрху	насеко̀мо	насе́комо
до̀мове	домо̀ве	обица̀	о̀бица
и́знос	изно̀с	обича̀й	оби́чай
кетчу̀п	кетчу̀п	полити́ка	поли́тика
ключо̀ве	ключо̀ве	проти́в	проти́в
кни́жнина	книжнина̀	рабо̀тя	ра̀бота
лети́ща	летища̀	роди́на	ро̀дина
масло̀	ма̀сло	ску̀лптура	скулпту̀ра
между̀	ме́жду	сто̀лове	сто́лове
мо̀стове	мо̀стове	съди́лища	съди́лища
		учи́лища	училища̀

◆ При произнасянето на членувани едносрични съществителни имена от мъжки род често се колебаем кой е правилният произносителен вариант. Запомнете:

С ударение на първата сричка	С ударение на -ъ или -а от членната морфема	Дублети
взри́вът ключо́ът клу́бът пла́нът	лъкѐт търгѐт	чу́кът – чу̀кът

◆ Следните прилагателни имена е прието да се изговарят и пишат с наставка **-ен**, а не **-ян**:

басмен, брашнен, кадифен, мукавен, платнен, пембен.

◆ В някои думи неправилно се добавят звукове. Запомнете:

Правилно	Неправилно	компрометирам	компроменти-рам
анцуг	анцунг	конкурентоспо-собен	конкурентнос-пособен
бонбон	бонбона	констатирам	константирам
двойствен	двойнствен	любвеобилен	любвеобвилен
експлодирам	експлоадирам	отзад	отзаде
заимствам	взаимствам	отпред	отпреде
идентифицирам	индентифици-рам		

◆ В някои думи неправилно се изпускат звукове. Запомнете:

Правилно	Неправилно	кооперация	коперация
безсмислен	безмислен	материален	матерялен
вакуум	вакум	нисше	нише
висше	више	оригинален	оргинален
доайен	доаен	повсеместно	повсемесно
идеален	идялен	тщестлавие	щеславие
инициатива	инциатива	фоайе	фоае

◆ При изговора на някои думи е прието да се изпуска звук, макар че в писмената реч той се отразява:

В устната реч	В писмената реч
превзет (= маниерен)	предвзет
отверка	отвертка
фанела	фланела

◆ Формите на местоименията *мене* и *мен*, *тебе* и *теб* са дублетни. В Официалния правописен речник на българския език двата типа форми са представени като напълно равностойни.

◆ Формите *този* и *тоя*, *тази* и *тая*, *онзи* и *оня*, *онази* и *оная* са дублетни. Разликата между тях е на стилистично равнище. Формите *този*, *тази*, *онзи*, *онази* принадлежат към неутралния произносителен стил, а *тоя*, *тая*, *оня*, *оная* са присъщи на непълния произносителен стил и се схващат като по-груби.

✓ Прочетете текста и изпълнете задачи 1 – 7.

През цял си живот човек трябва да преудолява трудности. Герастнат, малките деца забравят какви точно са били тяхните трудности. Вероятно да получиш мечтаната играчка, на 3 – 4-годишна възраст. Толкова сериозно постижение, колкото да те приемат в престижен университет на 19 и да се изкачиш до върха на кариерата си на педесет години.

През пубертета проблемите също не са толкова големи, но и те желае да влезне в положението на тинейджърите. Всъщност обаче важно какъв път ще поемеш във тази възраст, защото от тва зависи пективите, които ще имаш. Децата бързат да разберът всички тайни расните, преди да са видяли живота в неговата пъстрота, и в мина допускат грешки. Когато сме на 15, се стремиме да изглеждаме по и така губиме реалната представа за себе си.

Порасвайки, допускаме най-много грешки. И дори да не са сериозни винаги се тревожиме и търсиме подкрепа от близките си. Родителите момент от живота ни са ни особено необходими, макар че често наваме това и вече не се чувстваме така превързани към тях, както в раното си детство. Често обаче съжеляваме, че не сме се вслушавали в техните съвети.

1. В някои думи от текста са допуснати грешки, произтичащи от невнимателен изговор на неударени гласни звукове. Открийте ги, ги и запишете верните им варианти. Обяснете устно причините, които в подчертаните от вас думи е допусната грешка.

2. В текста са употребени четири форми за 1 л. мн.ч. сев. зр. от I и II спрежение, в които неправилно е употребено окончание. Открийте ги и ги включете в свои изречения, като отстраните в окончанията им.

3. В текста са употребени четири думи с **променливо я**, в които неправилно е употребено **я** вместо **е**. Открийте ги и ги запишете, като отстраните допуснатата грешка. Срещу всяка от тях запишете по две техни форми или сродни думи, в които **променливото я** се произнася и се пише като **я** и като **е**.

4. В текста има неправилно написани думи, в които грешките са допуснати поради изпускане на звукове при небрежен изговор. Открийте тези думи и ги запишете. Обяснете устно правописа и правописа им и напишете с всяка от тях свое изречение.

5. В текста са употребени две глаголни форми за 3 л. мн.ч. сег. вр. с окончания **-ат/-ят**, които се произнасят като **[-ът]/[-ът]**, макар че в тях гласният звук е под ударение. Открийте тези форми и ги запишете. Срещу всяка от тях запишете и формата за 1 л. ед.ч. сег. вр.

6. В текста са употребени две съчетания, съдържащи неправилно писан и респективно – написан, предлог **във**. Открийте тези съчетания и ги запишете, като отстраните допуснатите грешки. Съставете по две изречения съответно със:

– **в** и **във**

– **с** и **със**

7. В текста са употребени четири думи, в които са добавени излишни звукове. Открийте ги и ги запишете, като отстраните грешките. Напишете по едно изречение с всяка от тях.

8. Подчертайте онези от думите, чиито произносители варианти са правилни. Запишете правилните им съответствия.

А. [градинаръят], [лекаръят], [секретаръят], [вратаръят], [зриваръят], [коментаръят], [юбиляръят], [избирателъят], [минзухаръят]

Б. [губъ], [крещъят], [светъ], [глезъ], [спъят], [винъ], [творъ]

В. [лакътът], [огънът], [нокътът], [зетът], [денът]

Г. [инженер], [интелигентен], [лигитимен], [теоритичен], [дисидент]

Д. [превилегия], [университет], [семинар], [литература], [директор]

9. Отбележете със знак (+) редовете, в които думите са правоговорни дублети, и със знак (–) – редовете, в които само единият произносителен вариант е правилен. Подчертайте този вариант. Ако се затруднявате, направете проверка в правоговорен или правописен речник.

А.

	чело – челò
	искра – йска
	зърно – зърно
	стихове – стихове
	домове – домовè
	произход – прои́зход
	износ – изно́с

	находчив – нахо́дчив
	кетчуп – кетчу́п
	ключове – ключòве
	преходен – прехòден
	книжнина – книжнина́
	структура – стру́ктура

Б.

	абитуриент – абитю́рент
	айрян – айран
	бежов – бежев
	обеца – обица

	мене – мен
	знам – зная
	бомбардирам – бомбанди-рам

	очаровам – очеровам
	църква – черква
	омиротворявам – умиротворявам
	вясвам се – весвам се
	тази – тая

	тук – тука
	бретон – британ
	деветка – девятка
	чемшир – чимшир
	двойствен – двойствен
	далече – далеско

В кое от изреченията има погрешно написана дума, която отразява неправилен изговор? (Общо условие за задачи 10 – 17.)

10.

- А) Внукът му не се е вясвал по тези места.
- Б) Помолих фризьора да ми оформи къс бретон.
- В) Този знак има двойствен смисъл.
- Г) Сградата е била разрушена при бомбардировка.

11.

- А) Главният герой в романа е един много добър детектив.
- Б) Прочети текста си и коригирай допуснатите грешки.
- В) След идването му в стаята настана голяма какафония.
- Г) Племенникът ми направи тези фигурки от пластилин.

12.

- А) Фигурката е изработена най-вероятно от пластилин.
- Б) През тази година той завършва висше образование.
- В) Иван излезна от стаята, без да се обади на никого.
- Г) На картината е изобразен великан с байрак в ръка.

13.

- А) Искаме да благодарим на нашите спонсори от сърце.
- Б) Дължиме на нашите спонсори огромна благодарност.
- В) Изразяваме най-сърдечна благодарност към спонсорите ни.
- Г) Отправляме благодарност към нашите щедри спонсори.

14.

- А) Небето е отрупано с големи бели облаци.
- Б) Траките са живели тук още в началото на миналото хилядолетие.
- В) Всички се смели много по време на филма.
- Г) Докато сме стояли на спирката, те са вървяли към училището.

15.

- А) На площада се намира скулптурата на основателя на града.
- Б) В центъра на града се намират сградите на различни учредения.

- В) Разкривените букви бяха написани със зелен флумастер.
- Г) Стиропорът може да се използва за топлоизолация на сгради.

16.

- А) Състезателят е облечен в тъмносин анцунг.
- Б) Очевидно тази идея е заимствана от нас.
- В) Мария е много любвеобилно момиче.
- Г) Комисията констатира някои нередности.

17.

- А) Графолозите идентифицираха подписа, поставен на документа.
- Б) Съдът разполага с компроментиращи снимки на подсъдимия.
- В) На съответните органи са предоставени оригинални документи.
- Г) Тщеславието е неговата слабост, която най-много му пречи.

Ричард Брансън е британски бизнесмен, инвеститор, предприемач, известен с приключенския си дух и с желанието за забавление и иновативни бизнес идеи. Прочетете откъс от речта му – обръщение към дипломиращи се студенти, и изпълнете задачите след текста.

...Най-добрият съвет, който бих могъл да дам на всеки от вас, е да прекратите времето си, работейки за онова, към което имате страст в живота. Ако специалността ви е била фокусирана върху определена област, не позволявайте това да ви възпре от друга посока. Ако колежът не е проработил за вас, не позволявайте на това да ви обърка. Разширяването на успехите ми в толкова много различни области се случва благодарение на моето ненаситно любопитство към непознати преживявания и преследване на нови предизвикателства.

Може да решите да си вземете почивка и да обмислите вариантите. Бих ви насърчил да пътувате, да поемате нови познания и да черпите от онези, когато става дума за вземане на решения, които ще оформят бъдещето ви. Количеството бизнес идеи, които хората вземат от пътувания по света, е огромно...

Наравно с това, ако забележите възможност още в началото и сте истински развълнувани от нея, хвърлете се в нея с всичко, което имате. Бъдете амбициозни. Вероятно няма да има друг момент в живота ви, когато да имате такава свобода на избор. Уловете я с двете си ръце. Ако не можете да намерите дебют, който да съвпада с това, което искате да правите, защо не се опитате да го създадете? Винаги навлизаме в пазари, където лидерите не вършат добра работа, така че ние можем да влезем вътре и да ги подрием, като предложим по-качествени услуги...

Собственият ми преход от образованието към работата беше доста прост. Започнах да издавам списание „Ученик“ в училище и бях прекарал

страшно много време в работа, докато го наложа. Директорът ми постави ултиматум: той каза, че ако искам да продължа със списанието, трябва вече да не съм ученик. И така напуснах, за да започна приключенията си в бизнеса. Дори не знаех, че това, което правя, се нарича предприемачество, докато някой не ми каза!

Но все пак образованието е абсолютно решаващо за успеха и за промяна на света като цяло. Както казва Нелсън Мандела: „Образованието е най-могъщото оръжие за промяна на света“.

Но образованието не заема място в тесногръдите класни стаи и университетски сгради, може да се случи навсякъде, всеки ден, на всеки час. Бях на дъската в университет в Австралия и се оказа, че единственият дипломиран от всички на подиума беше самият декан!

Предлагали са ми да изнасям речи при дипломиране през годините и приех званието „почетен доктор на технологиите от университета „Лъфбъроу“... Бях доволен да го получа, предвид факта, че съм напуснал училище на 15 години. Беше дяволски по-лесно, отколкото да мина през университет, за да го получа! Ако се дипломирате, поздравления и успехи занапред! Всеки дипломиран – задраскайте това – всеки човек има шанс да достигне звездите в избраната от него област.

18. Запишете две изречения от текста: едното – от първия абзац и второто от последния абзац, които изразяват тезата на автора.

19. Напишете план на текста.

20. Изберете едно от двете изречения, които записахте според условията на задача 18, за тема на своя публична реч. Подгответе словото си предварително, като премислите:

- как ще го построите и какво съдържание ще вложите;
 - с каква интонация ще го представите, така че да се открие онова, което аудиторията трябва да възприеме като особено важно;
 - какво ще бъде облеклото ви;
 - с какви жестове и мимики ще допълните въздействието на словото си.
- Задължително репетирайте представянето си.

З

Правописни норми

Езиков практикум

С изобретяването на **писмеността** човечеството прави първата си голяма крачка към създаване на технология за **съхраняване и предаване на знанието**. Благодарение на писмеността човек се образова, мисли, създава, твори.

- ◇ Писмеността позволява **устната реч** (възприемана слухово) да се преобразува в **писмена реч** (възприемана зрителино).
- ◇ Писмеността позволява на хората да общуват от дистанция – в пространството и във времето.
- ◇ Дистантната комуникация, осъществявана с писмен език, се нуждае от писмени правила.
- ◇ Функцията на писмените правила в езика е да защитава смисъла на текста. Затова всеки писмен език има свой правопис.
- ◇ **Правопис:** система от правила, които управляват писането на думите и формите им в даден книжовен език.
- ◇ Системата от правописни правила в книжовния език се нарича още **правописни норми** (от лат. *norma* – ‘правило, предписание’).
- ◇ Усвояването на тези норми е основна цел на обучението по книжовен език в училищното образование.

◆ **Правописните норми** имат задължителен характер за официалното писмено общуване.

◆ **Владеенето на правописните норми** се определя като грамотност.

◆ Грамотността е важна предпоставка за личностна и социална реализация.

◆ Промените в състава на азбуката се извършват със специален законодателен акт, наречен **правописна реформа**.

◆ Правописните норми се **кодифицират** в правописни речници.

* Основен документ за съвременния български правопис е **Официалният правописен речник на БАН – ОНР (2012)**.

- * Разработването на правописни речници е възложено на Института за български език на Българската академия на науките.

◆ **Правописни принципи** – основните начала, въз основа на които се формулират правилата за писане. Съвременният български правопис се основава върху четири принципа:

- морфологичен;
- фонетичен;
- синтактичен;
- традиционен.

◆ В основата на съвременния български правопис е **морфологичният принцип**.

- * Прилагането му изисква еднаквите строежни елементи на думите – морфемите – да се пишат винаги по един и същи начин независимо от това как се произнасят.

Срв. *предложение* [*предложение*], *предговор* [*предговор*], *предпозвам* [*претпозвам*].

- * Морфологичният принцип се отличава с прагматичност. Той улеснява четенето – като запазва еднакъв графичния образ на морфемата, подпомага разбирането на смисъла.

- * Върху **морфологичния принцип** в българския правопис са основани правилата за:

- писане на гласните и съгласните звукове в състава на морфемите;
- писане на собствени и нарицателни имена;
- използване на графемата *й* за означаване кратки местоименни форми.

◆ **Фонетичният принцип** е доста по-слабо застъпен в българския правопис. Той може да се формулира така: „Пиши, както говориш“. Според **фонетичния правопис** на думите следва **правоговора**, т.е. книжовното им произношение.

- * Върху **фонетичния принцип** в българския правопис са основани правилата за писане на:

- т.нар. **променливо я** (например *бягам*, но *побегна*);
- групите *-ър/-ръ*, *-ъл/-лъ* (например *върх*, но *върхът*; *пълн*, но *пълн*);
- писането на отделни думи (например *сърце*, но *сърдечен*; *цвет*, но *цвет*);
- думите при пренасянето им на нов ред;
- съкращенията (МОН, БАН и т.н.).

◆ **Синтактичният принцип** в българския правопис е застъпен в:

- правилата за писане на сложните думи;
- част от правилата за употреба на главни и малки букви.

◆ Действието на **традиционния принцип** в правописа ни днес е най-ограничено. Според този принцип писането на думите се подчинява на **историческата традиция**.

* В днешния български правопис **традиционният принцип** е застъпен при правилата за писане на:

- буквите **й, щ, ъ, ю, я**;
- някои отделни думи (например *втори, Георги, евтин*).
- при предаването на звука [ъ] под ударение чрез буквата **а**: например произнася се [четът], пише се *четат*.

◇ Правописни правила за гласните

◆ Гласните извън ударение в думите се пишат, както звучат във формите под ударение или в сродни думи:

упреквам → *упрек*; *ръкохватка* → *ръчен*.

◆ В средисловието на думи, образувани от чужди думи със завършек на **-ея, -ия**, се пише **-еа-, -иа-**:

идея → *идеа*лен, *материя* → *материа*лен, *Италия* → *италиа*нски; *мания* → *маниа*кален.

◆ **Ъ** изпада от наставката **-изъм** в членуваните форми и във формите за мн.ч. на съществителните, но се запазва в бройната им форма:

професионализъм – *професионализъмът*; *организъм* – *организми*, но: *два организъма*.

◆ **Ъ** изпада от завършеците **-ър, -ъл** на съществителните във формите им за мн.ч., но се запазва в членуваните форми за ед.ч. и в бройната им форма:

хронометър – *хронометри*, но: *хронометърът*, *хронометъра*; *два хронометъра*;

бинокъл – *бинокли*, но: *бинокълът*, *бинокъла*; *два бинокъла*.

◆ Бъдете внимателни с омонимите *метър*₁ (мерна единица) и *метър*₂ (уред за измерване).

В бройната форма на *метър*₁ (т.е. като мерна единица) **ъ** изпада: *на два метра разстояние*. Сравни с *два дървени сгъваеми метъра*.

Същото важи и за *литър*: *литър* – *литри* (мн.ч.) – *100 литра* (бройна форма).

◆ В мн.ч. на думи със завършек **-ък** в ед. ч. **ъ**:

- изпада в мн.ч., ако думата е **прилагателно име**: *малък* → *малки*; *жалък* → *жалки* и др.

– се запазва в мн.ч., ако думата е съществително име: замък → замъци
участък → участъци и др.

◇ Правописни правила за съгласните:

◆ Пишете съгласните в думите, както звучат във формите за мн.ч.
гласна:

гръмоотвод → гръмоотводи, лешояд → лешояди, враг → врагове

◆ Наставката **-ски** се съкращава на **-ки** (съгласната с изп. прилагателни имена, образувани от съществителни на -г, -ж, -з, -с, -ш, -щ):
Прага → пражки, Париж → парижки, антиглобалист → антиглобалисти

◆ Обърнете внимание на правописа на пароними като следните:

С пре-:	С при-:	С -ова-:	С -ува-:
пре-нос пре-ход пре-веда пре-давам	при-нос при-ход при-веда при-давам	образ-ова-ние	образ-ува-ние

◆ Пишете и изговаряйте **е** във формите за мн.ч. на причастията със значение на **-л, -и и -т**, ако са образувани от глаголи с променливо **я**:
живея: живял – живели; надживял – надживели; надживял – надживяли
засмея се: засмял се – засмели се, засмян – засмени
простра (се): прострял – прострели; прострян – прострени

◆ Дублетни форми на думи с променливо **я**, т.е. с правоговор и с **е**:
както с **я**, така и с **е**:

– форми за мн.ч. на някои причастия на **-л** от глаголи на **-оя**:
броели, кроели и кроели;
– форми на сложните прилагателни с дублетна първа съставка **неколко-**:

неколкоминутен и няколкоминутен, неколкократен и няколкократно, неколкомилионен и няколкомилионен и др.

◇ Правило за двойните гласни и съгласни

◆ Когато краят на една морфема и началото на следващата морфема в една дума се записват с една и съща буква, се пише двойно т.нар. двойни гласни и съгласни:

по + обмисля → **по**обмисля, иници + ирам → иници**и**рам, пре + експонирам → **пре**експонирам
от + тегля → **от**тегля, под + дам се → под**д**ам се, раз + зелени се → **раз**зелени се, радост + та → радост**та**, шест + те → шест**те**.

- ◆ При формообразуването на повечето прилагателни със завършек **-ен** гласната **е** изпада и се получават форми за ж. и ср.р. ед.ч. и за мн.ч. с **-ни**:

времен**ен** → времен**на**, времен**но**; времен**ни**;

непрестан**ен** → непрестан**на**, непрестан**но**; непрестан**ни**.

- ◆ При словообразуването на съществителни с наставка **-ник** от основи със завършек на **н** се получават форми с **-ни**:

съвремен + ник → съвремен**ни**к

племен-а + ник → племен**ни**к

измен-я + ник → измен**ни**к

- ◆ При словообразуването на съществителни с наставка **-ник** от основи, които **НЕ** завършват на **н**, се получават форми с **-н**:

посла + ник → послан**и**к

изгна + ник → изгнан**и**к

прате + ник → пратен**и**к и др.

- ◆ **Именик** (който има имен ден) и **именник** (списък с имена) са отделни думи с различно значение, т.е. пароними.

Правила за писане на главна и малка буква

- ◇ С **главна буква** в писмен текст се означава:

- началото на всяко изречение;
- собствено име (еднословно или съставно);
- дума, с която пишещият иска да отличи нещо особено важно.

- ◇ **Собствените имена** са думи, които служат за **етикети** на обектите. За разлика от нарицателните имена собствените **НЯМАТ** лексикално значение и служат за означаване на един-единствен точно определен обект: Мусала, Преслав, Мария, Европа, Горна Оряховица.

- ◇ **Според строежа си собствените имена са:**

- **еднословни**: Пирин, Ирландия, Ана, Мария-Десислава;
- **съставни**: Дунавска равнина, Стара Загора, Нов български университет.

◆ Пишете с главна буква:

- * имената на исторически епохи и събития: *Античност, Възраждане, Просвещение, Освобождение, Ренесанс, Романтизъм, Средновековие*
- * имената на свещените книги на световните религии: *Библия, Псалтир, Евангелие, Коран, Талмуд*;
- * думите *Изток, Запад, Север, Юг*, когато означават културни и политически цялости и понятия:

Изтокът и Западът си подадоха ръка.

Войната между Севера и Юга трае няколко години.

- * имената на географски райони, образувани от други географски названия: *Беломорие, Варненско, Ямболско*;

- * имена, които са прозвища, прякори, псевдоними:

Васил Левски, наричан Дякона и Апостола,

Владимир Димитров, известен като Майстора.

- * прилагателни на *-ов, -ин, -ски*, образувани от лични собствени имена, означаващи принадлежност:

Ботева поезия (поезия, създадена от Хр. Ботев);

Багрянина творба (творба на Елисавета Багряна);

Димовски карикатури (карикатури на Борис Димовски).

◆ С две главни букви и дефис между съставките се пишат **едни собствени имена**, които са:

- * двойни собствени имена:

Мария-Елена, Жан-Жак, Ева Василева-Якимова, Австро-Унгария

- * собствени имена с първа част *Лъже-* и *Псевдо-*:

Лъже-Нерон, Псевдо-Калистен;

- * прилагателни, образувани от собствено и фамилно име или от собствено име и фамилно име:

Иван-Вазова (елегия), Пейо-Яворова поема, Йордан-Йовкова

◇ За правописа на **съставните собствени имена** в български език в сила следните **обща правила**:

- ◆ Когато съставно собствено име се състои от няколко имена, с главна буква е само първата (началната) съставка: *Долна баня, Голи връх, Министерство на външните работи* и т.н.

- ◆ Когато в съставно собствено име има и друга собствена съставка, с главна буква са началната съставка и всяка друга, която е собствено име: *река Луда Яна, Древна Спарта, Нова Загора, Златна Панега* и т.н.

◆ Пишете с **главна буква**:

- * нарицателни, утвърдили се като начална съставка на собственото име:
Баба Тонка, Бачо Киро, Братя Миладинови, Бай Ганьо, Патриарх Евтимий, Отец Паисий;

- * числителни и прилагателни, утвърдили се като втора съставка от собственото име:

Антим Първи, Борис Трети, Симеон Велики, Паисий Хилендарски;

- * прилагателните *източен, западен, северен, южен, среден, горен, долен* и производните от тях, ако са начало на съставни собствени имена:

Източна Румелия, Западна Сахара, Югозападен район, Средна Стара планина;

- * съкратено до едносъставно собствено име в текста:

Агенцията вм. *Агенцията за българите в чужбина;*

Академията вм. *Българска академия на науките;*

Университетът вм. *Нов български университет.*

◆ С **главна буква** се пишат още:

- * **формите** *Вие, Вас, Ваш, Ваша, Ваше, Ваши, Ви*, когато са в състава на учтивата форма:

Моля за съдействието Ви.

Надяваме се на Вашата подкрепа.

Госпожо, Вие наистина притежавате талант.

- * **титли, звания, длъжности, професии** при обръщение и адресиране, ако са употребени самостоятелно и заместват фамилно име:

Уважаеми господин Директор, поздравяваме Ви за успеха.

- * **нарицателни имена**, когато пишещият иска да подчертае като особено важни понятията, означени с тях:

За Вазов Отечеството е свръхценност.

„За него – Живота – направил бих всичко.“ (Н. Вапцаров)

◆ Когато съставно собствено име се съкращава като абrevиатура (например БАН, ЕС, НС, НБУ, ЕК и др.), при разгърнатото му изписване се прилагат правилата за правопис на съставни собствени имена:

БАН – Българска академия на науките;

ЕС – Европейски съюз;

НС – Народно събрание.

◆ С **малка буква** в българския език се пишат следните групи съществителни нарицателни имена:

- * дните на седмицата: *сряда;*

- * месеците: *декември;*

- * сезоните: *лято;*

* календарните периоди: *столетие, век, хилядолетие*.

◆ С малка буква в българския език се пишат още:

- * имената на жители на населени места, области, държави, *козаринец, варненец, планинец, родопчанин, северняк, българин, сербинец*
- * имената на лица според расова, племенна, етническа или политическа принадлежност: *хърватин, християнин, евреи, римляни, турци*
- * имената на езиците (естествени и изкуствени): *български, руски, бейсик*;
- * имената на паричните единици: *лев, евро, долар, паунд, крона*

◆ С малка буква се пишат следните прилагателни имена:

- * на **-ски**, когато са образувани от имена на лица и литературни произведения, в които участват, могат да се трансформират в изрази за сравнение с **като**:

Чуйте този **вазовски** патос. (патос като у Вазов)

Не харесвам **байганьовското** у него. (поведение като у Бай Ганьо)

Това е **донкихотовско** благородство. (благородство като у Дон Кихото)

Яни притежава **кралитарковска** сила. (сила като на Крал Марко)

- * на **-ов**, когато са образувани от имена на лица, но прилагателните са в състава на термини:

гаусова крива, **евклидово** пространство, **дизелов** двигател, **бука** и др.;

- * на **-ов**, когато са образувани от имена на лица и са в състава на терминологизми:

ахилесова пета, **дамоклев** меч, **вавилонско** стълпотворение, **наполеонов** войн

◆ В редица случаи само контекстът може да подскаже дали думата е употребена като собствено име, или като съществително нарицателно. Такива са например:

- **Вселена** (собствено име като астрономическо понятие) и **вселена** (в преносно значение):

Нашата **Вселена** е безкрайна. (като собствено име)

Творбата разкрива авторовата **вселена**. (в преносно значение)

- **Възраждане** (собствено име като название на културно-исторически период) и **възраждане** (нарицателно име):

През **Възраждането** се формира новобългарският книжовен стил.

Свидетели сме на **възраждането** на много традиционни български занаяти.

- **Земя** (име на нашата планета) и **земя** (почва, под):

Планетата **Земя** е третата планета от Слънчевата система.

Земята е нашата планета.

Земеделската **земя** се търгува на все по-високи цени. (като нарицателно)

- **Космос** (собствено име – като астрономическо понятие) и **космос** (в преносно значение):

*Всички небесни тела образуват **Космоса**.* (като собствено име)

*Изложбата представя **космоса** на художника.* (в преносно значение)

- **Освобождение** (собствено име на събитието от 3 март 1878 г.) и **освобождение** (нарицателно име):

*На днешния национален празник – **Освобождението** на България, ще има заря.* (като собствено име)

*През XIX век много европейски народи постигат **освобождението си**.* (като нарицателно име)

- **Слънце** (име на звезда – астрономическо понятие) и **слънце** (прен. светлина, топлина, излъчвана от Слънцето):

*Най-близката до Земята звезда е **Слънцето**.* (като собствено име)

*Ела на **слънце**, за да се стоплиш.* (като нарицателно име)

- **Църква** (институция) и **църква** (храм, сграда):

*В Средновековието всички престъпления подлежат на съд от **Църквата**.*
*Стояхме пред **църквата** в очакване на младоженците.*

Правопис на сложните гуми

- ◇ Сложни са гумите, които имат повече от един корен, най-често – два, и по-рядко – три.
- ◇ Сложните гуми в българския език се пишат *слято*, *полуслято* и в ограничени случаи – *разделно*.
- ◇ Съставките на сложните гуми може да се свързват със или без съединителна гласна.

- ◆ За да не грешите правописа на сложните думи, най-напред разберете дали става дума за словосъчетание от две думи, или за една сложна дума. Затова членувайте двете съставки. Например:

*страни членки → **страни**те членки*

*държави участнички → **държави**те участнички*

*българи емигранти → **българи**те емигранти*

*деца сираци → **деца**та сираци*

*инженер-химик → инженер-химик**ът***

*продавач-консултант → продавач-консултант**ът***

*електромер → електромер**ът***

*бизнессреща → бизнессрещ**ата***

- * Тъй като в българския език членната форма е винаги в края на думата, то ако в дадено съчетание се членува първата му част, това означава, че

- става въпрос за две отделни думи, които се пишат раздельно.
- * Ако при членуване на съчетание от две съставки се членува направо съставка, това е сложна дума, която се пише слято или полуслято според правилата.
 - ◆ За да напишете правилно сложна дума, най-напред определете коя част на речта се отнася тя.
 - ◆ Правилата за писане на сложните съществителни имена се отнасят до правилата за писане на останалите сложни думи.

◇ Общи правила за полуслято писане на сложни думи

- ◆ Пишете сложните думи полуслято (с малко тире) в следните случаи:
 - Ако смисълът позволява между съставките да се прибави предлог (т.е. при равноправни съставки):

покупко-продажба ← *покупка* и *продажба*

зидаро-мазачество ← *зидарство* и *мазачество*

пренос-превоз ← *пренос* и *превоз*

внос-износ ← *внос* и *износ*

синьо-бял (флаг) ← (флаг) със *син* и *бял* цвят

Историко-философски (факултет) ← (Факултет) за история и философия

- Ако първата съставка е написана с цифри, с названието на числото или със самата буква:

15-годишнина, 9-месечие, бета-частици и β-частици, гама-фигура, z-образен, V-образен.

- В двусъставните лични и фамилни имена или при съчетание на лично и фамилно име:

Мария-Антоанета, Константин-Кирил, Ангелина Христова, Римски-Корсаков, Елин-Пелинов (разказ), Йордан-Радичков, Рило-Родопски (масив).

- При сложните думи за изразяване на приблизителност, когато една от съставките е числително име:

десет-двайсет, сто-двеста, седем-осем, минута-две, ден-два, нощ-две.

- При сложните наречия за изразяване на неопределена посока, време, място:
- горе-долу, напред-назад, нагоре-надолу, чат-пат, тук-там, отгоре-отгоре, надве-натри, днес-утре.*

- ◇ Общо правило за слято писане на сложни думи, които НЕ са съществителни имена

Всички сложни думи, които НЕ са съществителни имена, се пишат слято, ако едната от съставките пояснява, уточнява другата:

вътрешнополитически (въпрос)
средиземноморски (курорт)
южноевропейски (град)
топлопреносна (мрежа)
ръкопляскам
главозамайвам се
лъжесвидетелствам
контраатакувам
донякъде
отсега, нататък
натясно, предвид
откъм, отколкото
доколкото, докогато, докъдето
откак, накъдето

Практическо правило за проверка:

1. Превърнете сложната дума в словосъчетанието, от което е образувана.
2. Опитайте да поставите **и** между съставките.
3. Ако смисълът не позволява това, думата се пише слято.

Например:

1. Думата *беломорски* е образувана от *Бяло море*.
2. Ако поставим между съставките **и**, се получава съчетанието *Бяло и море*.
3. Това съчетание е смислово неправилно. Следователно *беломорски* се пише слято.

- ◇ Отделни правила за правопис на сложните съществителни имена

Когато смисълът НЕ позволява между съставките на сложно съществително име да се постави **и**, пишете слято или полуслято според следните правила:

Слято

Ако първата съставка стеснява и конкретизира значението на втората, т.е. втората съставка е главна (опорна):

*дърводобив, нефтодобив,
зърнодобив
видеообмен, стокообмен,
топлообмен.*

Полуслято

Ако втората съставка стеснява и конкретизира значението на първата, т.е. първата съставка е главна (опорна).

Това означава, че двете съставки могат да се свържат с предлог:

майстор-готвач ← майстор
в готвенето

В тези случаи значението на *добив* и *обмен* се конкретизира от първата съставка, т.е. не е *добив* въобще, а на нещо определено: *дърва, нефт, зърно*; не е *обмен* въобще, а на *видео, стоки, топлина*.

Важно условие за слятото писане при сложните съществителни е конкретизиращата съставка да е в началото на сложната дума.

магистър-фармацевт ← *магистър по фармация*
помощник-аптекарь ← *помощник на аптекаря*
кандидат-студент ← *кандидат за студент*
заместник-министър ← *заместник на министъра*

Ако първата съставка в такива сложни думи е записана съкратено, дефисът (малкото тире) се запазва:
зам.-министър, инж.-химик, ас.-режисьор.

◇ Общи правила за **разделно писане**

◆ **Разделно се пишат съставните думи.** Тук се отнасят:

- числителните имена, свързани с **и** между съставките: *III (сто найсет), 39 (трийсет и девет), 24-и (двайсет и четвърти (петдесет и шеста))*;
- съставните съюзи: *за да, освен ако, макар че, макар да, но и да, тъй като, след като, щом като, тъй като, а пък, преди да*;
- сложните прилагателни, които са названия на селища: *Градо-тичево, Генерал Тошево, Капитан Андреево, Отец Паисиево*;
- сложните съществителни с първа съставка абривиатура: *Ек-данни, НАТО генерал, МВР шеф, БГ радио, FM сигнал, US до-инфекция*;
- сложни прилагателни с първа съставка съставно числител-сано с думи, например: *трийсет и две годишен* (но: *32-годиш-* и *двайсет метров* (но: *120-метров*), *осемдесет и пет кило-* (но: *85-килограмов*).

Сложните съществителни, чиято първа съставка е дума от *п*-изход, са правописни дублети. Такива думи може да се пишат *с* разделно, но и *с* дефис (-):

офисоборудване и офис оборудване; бизнесфорум и бизнес форум

1. Препишете текста, като коригирате допуснатите правописни грешки.

Чували ли сте за Булевата алгебра, наричана още „алгебра на съжденията“? Без нея днес нямаше да има Гугъл, Амазон, Интел, Интернет. Нейн автор е Джордж Бул (2.11.1815 – 8.12.1864) – Английски математик и философ, а създадената от него алгебрична структура съдържа логическите оператори И, ИЛИ, НЕ, както и множественните функции сечение, обединение, допълнение, които са във основата на модерните компютарни науки. За това Бул е наричан „баща на информационната ера“.

Любопитно е, че Бул става преподавател на 16 годишна възраст, без да има дори и основно образование. Но момчето има късмет, че баща му, обушар по професия, обича математиката и дава уроци на сина си. Малкият Джордж ревностно учи, а на осем-годишна възраст надминава своя самоук баща.

Едва 19-годишен, младежът създава и своя собствена школа в родния си град Линкълн в Англия.

На 24 г. Джордж Бул публикува първата си статия в математическото списание на Университета в Кеймбридж, свързана с концепцията за инвариантност при линейни трансформации и диференциални уравнения.

През следващите десет години публикува редица оригинални статии, който разширяват границите на математиката.

През 1849 г. Бул се премества в Ирландия, където е поканен да бъде първият професор по математика в колежа „Куинс“ в гр. Корк.

През 1855 г. Бул се жени за Мери Еверест, също математичка и племенница на известния учен-географ Джордж Еверест, в чиято чест е наименуван най високият връх на планетата Еверест. Семейството има пет дъщери – Мари Луси Маргарет, Маргарет, Алисиа, Луси Еверест и Етел Лилиан.

Алисиа Бул също е математик, а Луси Еверест Бул е първата жена – професор по химия във Великобритания. Етел Лилиан Бул, която се омъжва за Уилфрид Войнич, става известна под името Етел Войнич и е авторка на известния в миналото роман „Стършел“.

2. Препишете всяка дума с коригиран правопис и срещу нея запишете кое правило сте използвали, за да направите правописна редакция.

Къде има дума с правописна грешка? (Общо условие за задачи 3 – 7.)

3.

А) спях, спяхме, спрени

Б) видение, видял, видяли

В) въртял, световъртеж, въртели

Г) желязо, желязна, железни

4.

- А) пратеник, довереник, племенник
- Б) въстаник, изгнаник, изменник
- В) властник, напръстник, наместник
- Г) избранник, просеник, посланик

5.

- А) влашки, пражки, парижки
- Б) удовлетворя, одухотворя, осигуря
- В) предвестник, наместник, буреветник
- Г) коригирам, коректор, корекция

6.

- А) поддръжка, предверие, наддаване
- Б) беззаконие, изземване, изстиване
- В) оттенък, оттатък, оттогава
- Г) разклон, растение, разтвор

7.

- А) единствено, жизнено, предано
- Б) безценно, свещено, съкровено
- В) постепенно, естествено, фино
- Г) странно, тържествено, искрено

Обяснете писмено, като се позовавате на съответното правописно правило, правописа на всяка от сложните думи по-долу. (Общо условие 8 – 20.)

8.

студоустойчивост – _____

9.

град държава – _____

10.

звезда джудже – _____

11.

експерт-счетоводител – _____

12.

началник-отдел –

13.

бизнес форум и бизнесфорум –

14.

бизнесмен –

15.

средноевропейски (град) –

16.

черноморски (курорт) –

17.

кафе-сладкарница –

18.

СМС съобщение –

19.

черно-бял (екран) –

20.

12-членен (экипаж) –

Обяснете устно правописа на всяка от подчертаните думи в изречението по-долу. (Общо условие за задачи 21 – 30.)

21. Днес слънцето изгрява в 7,22 минути и продължителността на деня е 12 часа и 14 минути.
22. Започна възраждане на строителните традиции в малките градове.
23. Районът около малката църква беше облагороден.
24. Постът се чувства благословен, че е син на родната българска земя.
25. Всяко живо същество представлява своеобразна малка вселена.
26. Нептун е най-отдалечената от Слънцето планета.
27. Важен етап от Възраждането е борбата за независима Църква.
28. Голямата част от Вселената все още е „черна кутия“ и тайните ѝ трябва да бъдат разкрити.
29. На 12 април 1961 г. се извършва първият успешен полет на човек в Космоса.
30. Прочетете текста по-долу и обяснете писмено правописа на подчертаните думи и словосъчетания (извадени под текста), като се позовавате на съответното правописно правило.

През месец октомври т.г. Изпълнителната агенция по лекарствата извършила по сигнал на гражданин лабораторен анализ на хранителна добавка, рекламирана в търговската мрежа като продукт за отслабване. Резултатите от анализа на продукта, извършен от Агенцията, показват, че капсулите съдържат лекарственото вещество Sibutramine hydrochloride. Европейската агенция по лекарствата (EMA) е препоръчала спиране на разрешението за употреба на всички лекарствени продукти, съдържащи Sibutramine, поради повишен риск от развитие на сериозни сърдечно-съдови усложнения, сред които мозъчен инсулт или миокарден инфаркт.

Във връзка с това и предвид разпоредбата на чл. 4 от Закон за лекарствени продукти в хуманната медицина (ЗЛПХМ), която изрично изисква, когато един продукт отговаря едновременно на характеристиките на лекарствен продукт и на продукт, уреден с друг закон, да се прилагат изискванията на ЗЛПХМ, продуктът не може да се разпространява и употребява като хранителна добавка.

С оглед спазването на действащото законодателство Българската

ция по безопасност на храните (БАБХ) разпореди изтегляне от търговската мрежа на продукта. БАБХ още веднъж напомня на потребителите, че консумацията на този продукт би могла да бъде опасна за тяхното здраве.

Из интернет

октомври

Изпълнителната агенция по лекарствата

Агенцията

Европейската агенция по лекарствата

сърдечносъдови

Закона за лекарствените продукти в хуманната медицина

Българската агенция по безопасност на храните

4

Граматични норми Езиков практикум

- ◇ **Граматиката** описва структурните правила на даден естествен език. Дяловете ѝ са **морфология** и **синтаксис**.
 - ◆ **Морфологията** *групира думите в езика в класове (части на речта) и описва правилата, по които класовете думи се образуват и изменят по форма.*
 - ◆ **Синтаксисът** описва правилата, по които класовете думи *свързват помежду си в словосъчетания и изречения.*
- ◇ **Граматичните норми** представят правилата за:
 - образуване и изменение на класовете думи в езика;
 - свързването на класовете думи в словосъчетания и изречения.
- ◆ **Граматичните норми на книжовния език се описват в граматиките на съответния книжовен език. Този акт се нарича кодификация на книжовните норми.**
- ◆ **Книжовните граматични норми са задължителни за писмената официално общуване.**
- ◆ **Спазването на кодифицираните граматични норми прави общуването ефективно.**
- ◆ **Спазването на кодифицираните норми е признак за грамотност и носи социален престиж на онези, които ги владеят.**
- ◆ **В съвременната устна реч се наблюдават отклонения от някои кодифицирани граматични норми. Те се дължат най-вече на естествения развой на книжовния език, както и на влиянието на субстандартта (разговорната реч).**
- ◆ **Обучението по български език в училище поставя акцент върху граматичните норми, при които има колебания.**
- ◆ **Граматичните норми, при които най-често се наблюдават колебания, са кодифицирани и в Официалния правописен речник на БАН (2012).**
- ◆ **Спазвайте правилата за членуване в следните случаи:**
 - при писане на пълен и кратък член;
 - при членуване на съчетания с две съгласувани определения;
 - при членуване на съставни собствени имена с нарицателни и т.н.

◇ Правила за писане на **пълн** и **кратък член**

- ◆ Пишете формите за **пълн член -ът/-ят**, ако членуваният израз (дума или словосъчетание) в м.р. ед.ч. може да се замести с местоимението **той** в изречението:

Мъжът влезе → Той влезе.

Българският език принадлежи към групата на славянските езици → Той принадлежи към групата на славянските езици.

Срокът на проекта беше удължен → Той беше удължен.

- ◆ Пишете формите за **кратък член -а/-я**, ако членуваният израз в м.р. ед.ч. (дума или словосъчетание) не може да се замести с местоимението **той** в изречението:

*Видях добре човека. → *Видях добре той е неправилно изречение и следователно е правилно да се пише кратък член.*

*Следващия вторник ще имаме тест. → *Той ще имаме тест е неправилно изречение и следователно е правилно да се пише кратък член.*

- ◆ Пишете думите в м.р. ед.ч., които означават прякори или прозвища, винаги с кратък член: **-а/-я**:

Васил Левски – Апостола на свободата, Владимир Димитров – Майстора, Петър Моканина и пр.

- ◆ Правилата за писане на **пълн** и **кратък член** често се грешат, защото според **правоговорните норми** членуваните форми на думите от м.р. ед.ч. се произнасят само с кратък член.

◇ Правила за членуване на съчетания от две съгласувани определения:

- ◆ Когато чрез словосъчетанието се означават два различни предмета, граматичната норма изисква да се членуват и двете определения:

В северните и източните райони на страната се очакват слаби валежи. Правописните и пунктуационните правила са задължителни за официалното писмено общуване.

- ◆ Когато чрез словосъчетанието се означава един предмет, представен с две негови характеристики, граматичната норма изисква да се членува само първото определение:

Уважавам смелите и решителни хора.

Бялата и ефирна блуза стоеше чудесно на стройното ѝ тяло.

! *Първият и последният* мач на отбора в турнира бяха най-слаби. (Означаваша, че мачовете са били повече от един.)

Заради слабата игра на отбора се оказа, че това беше първият му последен мач в турнира. (Означаваша, че мачът е бил само един.)

Неспазването на това граматично правило може да доведе до недоразумения и да породви смислов конфликт.

⌚ **♦ Правило за членуване на съставни собствени имена с нарицателни в тях**

Съставните собствени имена с нарицателни се членуват според правилата за членуване на словосъчетанията в българския език. Спр. *Справка по чл. 37, ал. 3 от Закон за собствеността и ползването на земеделските земи* (неправилно)

Справка по чл. 37, ал. 3 от Закона за собствеността и ползването на земеделските земи (правилно)

! Съставни собствени имена с нарицателни в тях се употребяват само нечленувани, когато е възможно да се породят двусмислици:

Първа градска болница е лечебно заведение с дългогодишни традиции. (*Първа градска болница* в случая е съставно собствено име.)

Първата градска болница е лечебно заведение с дългогодишни традиции. (*Първата градска болница* е словосъчетание, което не е собствено име и означава първата в града болница.)

⌚ **♦ Правило за употреба на бройната форма за множествено число**

♦ Само съществителните имена от м.р., завършващи на съгласна, които НЕ означават лица, имат бройна форма. След бройни числителни имена и думите за количество колко и няколко такива съществителни се употребяват с окончание **-а/-я**:

2 килограма в броя, 10 трамвая, пет щрауса, няколко делфина, колко лебед

♦ След бройни числителни имена и думите за количество колко **толкова** и **няколко** съществителните имена от м.р., завършващи на съгласна, които означават **лица**, приемат само окончание за обикновено мн.ч. на **-и, -е, -ове**:

трима ученици, 11 състезатели, няколко участници, двама български царе, трима принцове.

! ♦ Правилото за бройната форма е в сила и ако между бройното числително, думите за количество и съществителното от м.р. за нелице има едно

или повече определения:

8 нови и мощни лаптопа, сто работещи автомата, два сладкогласни славея, няколко стари миналогодишни учебника, три плътни електронни слоя.

◆ Правилото за бройната форма НЕ е в сила, ако между бройното числително, думите за количество и съществителното от м.р. за нелице има **предлог** или **глагол**:

2 от трудните въпроси, пет са новите апартаменти, три от белите столове.

◇ **Правило за употреба на формите *кого, някого, никого, когото***

Пишете задължително формите *кого, някого, никого, когото*, ако са налице едновременно следните три условия:

- формите *кого, някого, никого, когото* да се отнасят за **лица**;
- да бъде възможна замяна на съмнителната форма в изречението с местоименията **него (го), му**;
- формите да са употребени **самостоятелно** (т.е. да не са придружени от съществително) в изречението:

Ти кого обичаш повече? → *Ти **него** обичаш повече.*

Ти искал ли си пари от някого? → *Ти искал ли си пари от **него**?*

Не бих сторила на никого зло. → *Не бих **му** сторила зло.*

Човекът, когото срещнахме, ми е съсед. → *...**него** срещнахме...*

◇ **Правило за употреба на формите *свой, своя, свое, свои (си)***

Формите *свой, своя, свое, свои (си)* са задължителни, когато е необходимо да се означае, че нещо в изречението принадлежи на **подлога**:

*Михаела разхожда кучето **си** сутрин рано.* (т.е. кучето е на Михаела)

Срв.: *Михаела разхожда кучето **и** сутрин рано.* (Означава, че кучето не е на Михаела, а на друга жена.)

*Този човек винаги държи на **своята** дума.*

*Всяка коза за **свой** крак.*

◇ **Правило за употреба на деепричастията**

Деепричастията се употребяват само ако са налице едновременно следните условия:

- деепричастието означава действие, което е едновременно с действието, означено с глагола сказуемо в изречението;
- вършителят на действието, означено с деепричастие, е идентичен с подлога в изречението:

Мислейки за мен по този начин, ти ме обиждаш.

Говорейки с Петър, забелязах, че Иван идва насам.

Деепричастията не може да се употребяват, ако сказуемото в изречението е безличен глагол. Сра.:
 Вървейки към мястото на срещата, постепенно се здравчаваше. (неправилно)
 Докато вървях към мястото на срещата, постепенно се здравчаваше. (правилно)

♦ Правила за съгласуване по число:

- ♦ При учтивата форма са в сила следните правила за съгласуване:
 - Изговаряйте и пишете в мн.ч. глаголните форми на -л в състава на учтивата форма:
 Г-жо Христова, Вие сте решили (дошли, казали).

- Изговаряйте и пишете в ед.ч. глаголните форми на -н и -т, както и прилагателните и числителните имена в състава на учтивата форма, ако се отнасят за едно лице:

Господине, Вие сте поканен.

Госпожо, Вие сте приета.

Господине, Вие сте пръв/готов.

- ♦ При съгласуване между подлога и сказуемото в изречението
 Ако в едно просто изречение има повече от един подлог, сказуемото е в мн.ч.:

Антон, Асен и Александър, новият ни съученик, **дойдоха** заедно.

- ♦ При съгласуване между определяемо и определение
 При две или повече определения в ед.ч. определяемото също е в ед.ч.
 българска и английска **реч**
 червена, жълта и бяла **роза**
 отличния и слабия **ученик**

- ♦ При съгласуване на местоимението чийто със следващата дума
 - изговаряме и пишем **чийто**, ако следващата дума е в ед.ч.:
 учениците, **чийто** здравен картон липсва
 ученикът, **чийто** телефон е забравен.

- изговаряме и пишем **чиито**, ако следващата дума е в мн.ч.:
 ученикът, **чиито** резултати от теста са високи
 учениците, **чиито** родители са се обадили.

♦ Правила за съгласуване на граматичните времена в текста

◆ **Съгласуване на допълнителните времена в текст с основно сегашно време**

В текст с **основно сегашно време** съпътстващите събития се предават чрез форми за: **сегашно време; минало неопределено време; бъдеще време.**

Иван вече **знае**, че **не трябва** да лъже. (основно сегашно време + сегашно време)

Господиният **казва**, че не ви **е виждал** преди. (основно сегашно време + минало неопределено време)

По формата на облаците **разбираме** кога **ще вали**. (основно сегашно време + бъдеще време)

◆ **Съгласуване на допълнителните времена при основно минало свършено време**

В текст с основно минало свършено време няма ограничения за граматичното време при предаване на съпътстващите събития.

◆ Когато създавате текст резюме или пишете интерпретативно съчинение, използвайте като основно сегашно време, като внимавате да съгласувате правилно допълнителните глаголни времена.

◆ Когато се колебаете за някоя граматична норма, винаги проверявайте в последния правописен речник или на сайта на Института за български език на БАН, Служба за езикови справки и консултации: <http://ibl.bas.bg/informatsiya/uslugi/konsultatsii/>.

◆ Имайте предвид, че прилагането на изброените граматични норми в писмен текст се проверява на задължителния Държавен зрелостен изпит по български език и литература. Постарайте се да ги овладеете добре.

1. Помислете и определете кои три граматични норми, описани в урока, най-много ви затрудняват. Запишете правилата за употребата им, като дадете подходящи примери, за да овладеете тези норми по-добре.

2. В следващия кратък диалог между колеги попълнете липсващите думи с някоя от следните форми според граматичните правила: *кой/кого, то/когато, някой/някого, никой/никого*.

- Разбра ли _____ са поканили вчера на второ интервю?
- Мисля, че не са одобрили _____.
- Аз пък дочух, че имат предвид _____ от кандидатите.
- Този, _____ вземат, трябва да е съгласен да работи и в събота.
- Дано да има такъв, а да не е само _____, който първо се събра, после започва да измисля причини да не идва в събота.

3. Попълнете липсващите думи с правилната форма: *си, му, им*.

Грее ли слънце навън, Иван предпочита да стои в стаята ни се от това, че всичко около него блести и отразява светлината го и околният шум, както и присъствието на непознато дете в училищния автобус. Иван е 12-годишен и е наясно с диагнозата _____.

Хората с такава диагноза почти нямат жестове и мимика и имат трудности да тълкуват правилно чувствата на околните. Мнозина се чувстват най-сигурни, ако денят им е структуриран по един начин.

Докато някои аутисти никога не се научават да говорят, други се отличават с изискания _____ начин на изразяване. Някои впечатлени с несръчността _____, други обаче рисуват добре и се отличават. Някои аутисти изостават в умственото _____ развитие, но има ги, с необичайно развити математически способности. Общото _____ е, че демонстрират еднакви, постоянно повтарящи се модели на поведение и че имат трудности при общуването _____ с околните.

4. Попълнете празните места с правилните форми за единствено и множествено число при учтивата форма.

Госпожо, Вие твърдите, че сте (знаел) _____ какво се случва.

Господине, (предупреден) _____ сте, че трябва да внесете документи _____ два дни, след като сте се (регистрирал) _____.

Госпожо Илиева, очакваме, че сте (направил) _____ правилния _____.

Господин Стефанов, Вие сте (поканен) _____ да се явите в _____ срок от получаване на поканата.

Госпожо, Вие сте (бил) _____ (уведомен) _____, че при _____.

Ваша страна ние ще прекратим предоставянето на услугата.

Господа, Вие сте (бил) _____ (поканен) _____ да присъствате на
търга в понеделник.

5. Попълнете празните места с правилните форми на думите в скоби.

Първият и вторият _____ (участник) получиха най-много точки.

Момчето, _____ (чийто) оценки преразглеждаме в момента, има сериозен здравословен проблем.

Абонатите, _____ (чийто) договори изтичат до края на годината, имат възможност да ги продължат при нови, по-изгодни условия.

_____ (Който) решат да участват в олимпиадата, трябва да се запишат при учителя по физика.

Приемането на документи става в първия и _____ (последен) понеделник от месеца.

Гостът, който пристига днес, и българският му колега, с когото предстоят преговори утре, _____ (ще дам) пресконференция след края на срещата.

6. Текстът по-долу е част от вълнуваща реч на Стив Джобс. При превода ѝ обаче са допуснати редица граматични грешки. Попълнете празните места в текста с правилните граматични форми на думите в скоби.

История за любовта и загубата

Бях щастлив да открия какво обичам да правя, рано в _____ (живот) си. Воз и аз създадохме Apple в _____ (гараж) на родителите ми, когато бях на двадесет години. Работихме много здраво и за десет години Apple се разрасна от нас двамата в гаража до двумилиардна компания с над 4000 _____ (служител). Ние тъкмо бяхме пуснали на пазара нашето най-добро творение – _____ (компютър) „Макинтош“, година по-рано аз бях станал на трийсет... Тогава ме уволниха.

Как можеш да бъдеш уволнен от компания, която си създаде? Е, докато Apple се разрастваше, наехме един човек, _____ (който/когото) смятах за много талантлив и затова мислех, че е подходящ да управлявам компанията с него. За около година и нещо нещата вървяха добре, но след това нашите виждания за бъдещето започнаха да се разминават и накрая станехме противници. _____ (Управителен) съвет застана на негова страна. Така на 30 години аз бях уволнен и това стана публично достояние. Това, което беше _____ (смисъл) на _____ (цял) ми живот на зрял човек, си беше отишло безвъзвратно. Чувствах се опустошен. Наистина не знаех какво да правя тези няколко трудни _____ (месец). Разбихах, че

съм разочаровал предишните поколения предприемачи, че съм изгубил щафетата, която ми бе предадена.

Срещнах се с Дейвид Пакард и Боб Нойс и се опитах да се извиня за това, че прецаках нещата толкова много. (Провал) ми беше личен и дори мислех да избягам от _____ (Силиконова долина).

Но нещо постепенно ми просветна – аз все още обичах това, което правех. (Обрат) на събитията в Apple не беше променил това. Аз отблъснат, но още бях влюбен.

И така, реших да започна отначало. Не го разбирах тогава, но увиждането ми от Apple беше най-доброто нещо, което можеше да ми се случи.

Понякога е важно човек да замени тежестта на _____ (му/си) с лекотата на това да бъде начинаещ отново и по-малко сигурен за всичко. Това го освобождава и му дава възможност да влезе в нов творчески период от живота _____ (му/си).

И така, през следващите пет години аз основах компания с име NeXT, после още една – „Пиксар“. Влюбих се в една удивителна жена, която щеше да стане моя съпруга.

При забележителен обрат на събитията Apple купиха NeXT и аз се върнах в Apple. А технологията, която създадохме в NeXT, е в основата на сегашното възраждане на Apple. Дватамата с Лорийн имаме чудесно семейство.

Сигурен съм, че нищо от това нямаше да се случи, ако не бях уволнен от Apple. Това беше ужасно на вкус лекарство, но предполагам, (пациент), тоест аз, имах нужда от него.

Понякога животът те удря по главата с тухла. Не губете вяра! Убеден съм, че единственото нещо, което ме караше да продължавам, бе, че обичам това, което правя.

Трябва да откриете това, което обичате! Това е вярно както за работата ви, така и за любовта. Вашата работа ще заема голяма част от вашия живот и _____ (единствен) начин да бъдете напълно удовлетворени, е да обичате това, което смятате за страхотна работа. Ако не сте го открили, продължавайте да търсите! Не се примирявайте! Както всички върхоса свързани със сърцето, рано или късно ще откриете това, което търсите.

7. Подгответе текста за публикация, като коригирате допуснатите граматични грешки в него. Препишете коригирания текст.

Джеймс Дейвид Баучер (1850 – 1920) е ирландец, кореспондент на „Таймс“ за Балканите в най-размирните години за полуострова и приятел на България. Журналиста редовно е обвиняван в пристрастие към българското дело за неговата подкрепа на идеята за присъединяване

на Македония към България. Междувременно пък след телеграмите си за политическото покушение над Стефан Стамболов през 1895 г. Фердинанд – по онова време все още княз на българите – пише гневно писмо до директора на „Таймс“ срещу журналиста. Директорът на вестника обаче застава зад неговия кореспондент.

Баучер е принуден да напусне България след дописка за жестокостите спрямо помаците (българи мюсюлмани), редовно нападани от българите християни, които им откъщават за страданията на българите в Македония, живеейки под османско владичество.

По време на образуването на Балканския съюз преди Първата балканска война обаче тъкмо Баучер се оказва човека, на който балканските правителства гласуват голямо доверие, и той посма ролята на таен посредник между тях. Чрез него по време на престоя си в Атина през пролетта на 1911 г. са осъществени първите непреки контакти между българското и гръцкото правителства, довели по-късно до сключването на съюза между двете страни.

След като изглажда разногласията му с българските власти, Баучер се завръща в софийския Гранд хотел срещу царския дворец, където е многократно канен от царят. (Междувременно Фердинанд вече е обявил абсолютната независимост на България през 1908 г. и е приел титлата Цар на българите.)

След двете Балкански войни Баучер критикува остро в статиите му клаузите на Букурещкия мирен договор от 1913 г., когото смята за изключително суров към България.

Докато трае подготовката на България за участие в Първата световна война, Джеймс Баучер упражнява и влиянието му, за да убеди българските власти да влязат във войната на страната на Антантата. Наясно е с фактът, че страната ще се присъедини към съюз, гарантиращ ѝ връщане на Македония, както и на Източна Тракия.

Репортерът напуска България с влизането на страната във войната и упражнява професията му от Руската империя, преди да се върне в Лондон. Пенсioniра се през 1918 г. и получава пълна свобода да бъде защитник на българската кауза. Мести се в София, където се установява да живее. Успява да раздели времето си между къщата му в Килкени в Ирландия, Лондон и София, за да се посвети на писането. Прекарва известно време и в Дъблин, където пише няколко статии за бъдещето на Балканите.

Умира на 30 декември 1920 г. в София. Тялото му е изложено за поклонение в катедралата „Св. Александър Невски“. Според последната си воля е погребан близо до Рилския манастир. Баучер е единствения чужденец, на който е оказана тази чест. Разрешението е дадено от цар Борис III.

8. Запишете всяка от коригираните форми, като обясните реакцията ѝ и се обосновайте с конкретно граматично правило.

5

Пунктуационни норми Езиков практикум

- ◇ Пунктуационната норма регламентира употребата на препинателните знаци.
- ◇ Пунктуационната норма включва правила за употребата и функциите на отделните знаци в простото изречение, в сложното изречение или в различни типове текст. Спазването на тези правила е задължително за официалното писмено общуване.
- ◇ За пунктуационните правила в българския език водещ е **синтактичният принцип**, което означава, че употребата им се определя от структурата и строежа на простото или на сложното изречение (а не от паузите, които говорещият прави).
- ◇ Препинателните (пунктуационните) знаци служат за отделяне на синтактични и смислови цялости в изречението и в текста.
 - ◆ В края на изречението се пишат **точка, въпросителен знак, удивителен знак, многоточие**. Чрез тези знаци показваме какво е изречението по цел: съобщително, въпросително, побудително или възклицателно; емоционално или неутрално; завършено или незавършено.
 - ◆ Вътре в изречението, между частите му, се пишат **запетая, точка и запетая, двоеточие, тире, скоби, кавички**. Употребата на тези знаци се определя от синтактичната функция на думата, съвосьчетанието или изречението, което отделят или ограждат, от типа реч или от вида на предаваната информация.

Скобите и кавичките са двойни знаци – състоят се от два елемента, които образуват знака. Изписването само на първия или само на втория елемент е пунктуационна грешка.

- ◇ В простото изречение ЗАПЕТАЯТА има следните функции:
 - разделя **еднородни части** и **повторени части** една от друга;
 - отделя или огражда **обръщения, обособени части, изрази за означаване на отношение, поредност** или **коментар** (вметнати изрази).
- ◇ В сложното изречение ЗАПЕТАЯТА има следните функции:
 - ◆ **отделя безсъюзно свързаните прости изречения в сложното изречение**.

♦ *отделя простите изречения, въведени със:*

- съчинителните съюзи *а, но, обаче;*
 - двойните (разделителните) съюзи *дали – или, или – или, ли – или, нито – нито, ту – ту и др.*, като в този случай запетаята се пише пред втория съюз;
 - подчинителните съюзи *че, ако, за да, без да, освен да, преди да, макар (и) да, вместо да, освен че, въпреки че, макар че и др.* (когато подчиненото изречение е след главното);
 - относителните местоимения *който, която, което, които, какъвто, каквата, каквото, каквито; чийто, чиято, чието, чиито; когато, където, както, колкото, защото* (когато подчиненото изречение е след главното);
- ♦ *отделя подчинено изречение (независимо с какъв съюз е въведено то), което се намира пред главното.*

♦ Не се пише запетая, ако пред съюза или съюзната дума (относителното местоимение), въвеждащи подчинено изречение, има:

- уточняващо наречие, напр.: *само, именно, тъкмо, точно, дори, даже* и т.н.;
- отрицателна частица *не*.

Срв.:

*Тренирам, **когато** имам време.*

*Тренирам **само когато** имам време.*

♦ Не се пише запетая между два съюза, които са един след друг (и въвеждат две различни изречения), ако първият е неударен и едносричен.

Срв.:

*Вярвам, **че който** се труди, успява.*

*Поздравих го, **защото, който** се труди, заслужава похвала.*

♦ Не се пише запетая между едносричен съюз и обособена част или вметнат израз, употребени след съюза (независимо дали обособената част или вметнатият израз са употребени в просто, или в сложно изречение).

Срв.:

*Похвално е, **че изправен пред това изпитание**, запази самообладание.*

*Похвалиха го, **защото, изпаднал в беда**, запази самообладание.*

♦ **Двоеточие** се пише:

♦ *в простото изречение:*

- при въвеждане на уточнения, допълваща информация или указания, например в документи, формуляри и под.:

Адрес за кореспонденция: София, ул. „Янтра“ № 5

- преди изброяване, независимо дали изредените елементи са напоса-
ни на същия ред, или на нов ред, с тирета, цифри и под:
*Фирмата предлага: счетоводни услуги, финансов одит, данъчни кон-
султации, юридически консултации, трансферно ценообразуване.*

◆ **в сложното изречение** – за отделяне на прости изречения в съ-
тава на сложното изречение, ако:

- предходното изречение има обобщаващ характер, а следващото го
конкретизира:

Накрая ми остана да направя последната крачка: да ги покана у дома.

- двете изречения са в причинно-следствена връзка, а подчинителни-
ят съюз, с който се означава такава връзка, е пропуснат:

Пристигна вкъщи без предупреждение: беше изпаднал в безизходица.
Срв.: *Пристигна вкъщи без предупреждение, защото беше изпаднал в
безизходица.*

Двосточието в сложното изречение може да се замени с тире за по-силно
отделяне на съставлящите прости изречения:

Накрая ми остана да направя последната крачка – да ги покана у дома.
Пристигна вкъщи без предупреждение – беше изпаднал в безизходица.

◆ **Тире** се използва:

◆ **в простото изречение** за означаване на:

- пропуснати части от изречението (елипса):

Аз харесвам класическа музика. Той – джаз.

- по-дълга пауза и по-силно отделяне от запетаята при обособени
части и вметнати думи и изрази:

*Писателят – добър познавач на българското село – създава ярки и за-
помнящи се образи.*

*Момчетата се представиха отлично, но момчетата – тъкмо об-
ратното – не можаха да покажат какво могат.*

◆ **в сложното изречение** за отделяне на простите изречения в съ-
тава на сложното:

- вместо двуеточие (виж рубриката „Важно“ по-горе);
- когато в едното изречение са употребени показателно местоимение, словосъчетание с показателно местоимение или частицата
ето, а другото изречение конкретизира тези елементи от първото изречение

Тази идея – да отпразнуваме юбилея в чужбина, се хареса на всички.

◆ При обособени части и вметнати думи може да се употребят запетая или тире. Тире се предпочита в случаите, когато писателят иска да открои по-силно съответната част, да обозначи по-голямо отделяне, по-дълга пауза при четене.

◆ При изброяване тирето може да се употреби по същия начин както двоеточието.

◆ **Двоеточие, тире, кавички, скоби** се използват за означаване на информация от различни източници/автори или с различна степен на свързаност с основната тема на текста.

◆ **Двоеточие** се пише при пряка реч, разположена след авторската реч, която от своя страна съдържа глагол за въвеждане на реч, например *казвам, отговарям, питам* и др.

И тъй като Стоян продължаваше да се усмихва, като че не вярваше на думите му, Крайналията го погледна право в очите и каза:

– Какво ме гледаш? Ще дойда. Трябва да дойда!

Й. Йовков, „На Изликина поляна“

◆ **Двоеточие** се пише пред пряка реч, оформена като цитат.

В разговор със свои бивши ученици учителят споделя: „Най-голямото участие в учителската професия е да видиш грейналите лица на децата“.

◆ **Тире** се използва за графично отделяне на изказванията на различните лица, които участват в диалог. Тирето се пише пред репликите на всеки говорещ, когато всяка реплика от диалога се изписва на нов ред.

Понасъбрах малко кураж.

– Уважаеми Пер, заклевам се, че не се усмигнах. И все пак имате право да мислите така.

– А каква беше причината?

– Просто ми е чудно защо събирате съвета, като и без туй всичко решавате сам.

– И това ви дразни?

– Ни най-малко... Вие сам казахте, че съм се усмигнал.

П. Вежинов, „Когато си в лодката“

◆ **Тире** се пише за отделяне на пояснителен авторов текст, който е между или след пряката реч.

Товава защо сте дошли тук? — попитах аз малко нервно.
Ще разберете! — каза той уморено. — Ще ви кажа само, че над това изобретение работих около десет години.

П. Везинов, „В една тъмна нощ“

Ако в авторската реч няма глагол за реч, в края на изречението, въвеждащо пряка реч, не се пише двосточие.

Затропаха чехли наблизко и тя се събуди. Пред нея стоеше Женоа. Отметне ѝ светеха, смееше се.

— Какво си се направила, мари лудетино! — сонна ѝ се баба Ана, но я гледаше захласната и се чудеше, че не може вече да я мрази.

Й. Йовков, „Постолови воденици“

◆ **Кавичките** са двоен знак. Употребяват се:

* за отделяне на цитат:

В „Основна българска граматика“ на проф. Л. Андрейчин четем: „Ако подлогът се подразбира от предходните изречения, той може да не се споменава изрично, за да се избегне ненужното и неблагозвучното повторение“.

* за отделяне на пряка реч от авторовата, когато пряката реч не е изписана на нов ред:

Тя помисли малко, па каза: „Скрий се, синко, сега в гората, може да те види някой. Тая нощ, чакай ме, навъртай се, тука пак да те намеря. И хляб ще ти донеса, и някоя друга дреха... с тия не бива. Ние сме християни“. Изпитото лице на момъка светна от надежда. „Ще те чакам, бабо, върви, бабо, благодаря!...“

Прочетете текста и изпълнете задачи 1 – 4.

Има си представим, че сте съставили чудесна автобиография (CV) и мотивационно писмо и тези два документа толкова са впечатлили потенциалния ви работодател, че той е решил да ви покани на интервю за работа. Може би е време за празнуване? Нищо подобно! Не се радвайте — още е твърде рано, а се концентрирайте, защото ви предстои най-важната част от похода към мечтаното работно място: успешното представяне по време на интервюто за работа.

В книгата си „301 интелигентни отговора на трудни въпроси за интервю“, Вики Оливър, консултант по кариерно развитие, казва, че търсещите работа трябва да мислят за интервюта, на които се явяват като за финален изпит, който граничи с „психологическо източване“. Не се заблуждавайте: за да имате предимство, ще трябва да победите конкуренцията. Може да се състезавате срещу кандидат с три пъти повече опит от вашия или обратно, срещу човек, който за първи път се явява на интервю. Във всички случаи, трябва да сте добре подготвени, а не да импровизирате или да разчитате на успех, базиран на външността, или на познанствата със служители от фирмата. Много неща в живота, които правим почиват на някакви цели, които сме си поставили. Колкото по-точно дефинираме целите си, толкова по-фокусирани и последователни сме в постигането им. Същото е и с интервюта за работа. Ако преди да отидете в офиса на работодателя, не си поставите ясни цели, а просто си кажете: „Чакай да вляза при него, за да си поговорим, пък дано ме одобрят“, рискувате да съсипете целия си труд по съставяне на CV и мотивационно писмо. Можете да си изградите стратегия за успешно представяне на интервюто, само ако сте си изяснили към какво се стремите. Без цели стратегия няма как да има!

Друга грешка, допускана от голям брой кандидати, търсещи работа, е липсата на подготовка. Хората, изглежда, доста често подценяват този момент, пропускат да се подготвят по същество за интервюто, което им предстои, след което оставят или бледи, или откровено лоши впечатления за себе си в очите на интервюиращия. Ако не искате и с вас да се получи така, задължително отделете време за подготовка.

Подготовката за интервюто включва три етапа:

- събиране на информация за работодателя;
- събиране на информация за длъжността, за която кандидатствате;
- подготовка за представянето в хода на интервюто.

Този етап може да включва например запознаване с обичайните въпроси, които се задават от специалистите по подбор на персонала, обмисляне на примерни отговори, подготовка на презентация и др.

По материали от интернет

1. Във втория абзац са допуснати 6 пунктуационни грешки – открийте ги, коригирайте ги и обяснете кои пунктуационни правила не са спазени.
2. Запишете по два примера от текста за употреба на запетая, отделяща:
 - обособени части

– еднородни части

– вметнати изрази

– прости изречения в състава на сложни изречения

3. В едно от изреченията в текста е използвано тире. Препишете това изречение и коментирайте писмено употребата на тирето.

4. В две от изреченията в текста е използвано двоеточие. Препишете тези изречения и коментирайте писмено употребата на двоеточие във всяко от тях.

-
5. В някои от изреченията са допуснати пунктуационни грешки – липсват пунктуационни знаци или пък са поставени неправилно. Обяснете всяка от допуснатите грешки и ги коригирайте.

Често се заемам първо с по-лесните задачи и оставям трудните за по-късно, но знам, че, ако правя обратното, ще подобря ефективността на работата си.

Вместо по време на интервю да казвате, че единственият ви недостатък е прекалената отдаденост на работата, помислете за нещо по-малко шаблонно.

Добра стратегия, например, която ще впечатли работодателя е да посочите ваша слабост, но веднага след това да кажете и как можете да я преодолеете.

Ако кажете, че обичате да работите сам, може да изглеждате като самотник, който винаги прави това, което иска без да мисли за мнението на останалите.

Предпочитанието да се работи само в големи екипи, може да създаде впечатлението, че сте човек, който не е в състояние да взема самостоятелни решения, или сам да поема отговорности.

Когато отговаряте на въпроса кой начин на работа харесвате, е разумно да кажете, че и двата начина имат предимства, но и недостатъци.

Работата в екип позволява да се обменят идеи и по-лесно да се усвояват и развиват нови умения, но разбира се, самостоятелната работа дава повече свобода, водеща и до по-бързо адаптиране и справяне със задачите.

Ако преди интервюто, не сте определили дори и една цел най-вероятно по време на разговора ще импровизирате – нещо, което не е за всеки, а и невинаги е най-доброто решение.

6. Открийте пунктуационните грешки в текста и ги коригирайте.

Около една трета от произведените български сирена се изнасят.

Според данните, включени в отчета на Министерството на земеделието храните и горите през миналата година сме изнесли 23 232 тона сирена и извара. Основни експортни дестинации са страните от Европейския съюз Гърция, Румъния, Германия. Българското сирене намира добър прием и в трети страни, като САЩ Ливан Австралия и Ирак. На пресконференцията заместник-министърът заяви: „Сектор Мляко и млечни продукти заема водещо място в селското стопанство на България“. От информацията, предоставена на журналистите става ясно, че страната ни е световен лидер в

производството на лавандулово масло. През 2018 г., на френския пазар, са реализирани почти 50% от целия износ от този продукт.

7. В кое изречение е допусната пунктуационна грешка?

- А) Озарен от последните слънчеви лъчи, планинският склон отереша сякаш засия.
- Б) Кофеинът подпомага нашия метаболизъм, стимулирайки изгарянето на калории.
- В) В борбата с килограмите спортът, изглежда е значително по-ефективен от диетите.
- Г) И досега най-големият проблем на нашия град обаче остава чистотата на въздуха.

8. В кое изречение НЕ е допусната пунктуационна грешка?

- А) Тая чудна нощ, упойтелна и топла разпалваше в душата му странични желания.
- Б) Азотните торове, стимулиращи растежа не са подходящи за зимните месеци.
- В) В началото обаче не си давахме сметка за проблемите, свързани с транспорта.
- Г) Музикалният пазар, за съжаление не зависи от нас, а от търсенето на публиката.

9. В кое изречение е допусната пунктуационна грешка?

- А) Романът „Под игото“, написан през 1894 г. рисува подготовката, избухването и погрома на Априлското въстание.
- Б) Вазов представя събитията през очите на обикновените жители на Бяла черква – малко китно градче от Подбалкана.
- В) „Под игото“ е най-популярното произведение на автора, както и най-четената и най-превежданата българска книга.
- Г) „Под игото“ – първият роман в младата българска литература, е силно повлиян от идеите на Френския романтизъм.

10. В кое изречение е допусната пунктуационна грешка?

- А) Пред него стоеше висок, смъртнобледен момък, мургав, с пронизителни и будни очи, с дълга несресана коса, покрита с прах и сламки.
- Б) Лицето му, опалено и позагрубяло от слънцето, и ветровете през часовете, прекарани навън, имаше сериозно и студено изражение.
- В) Заслепяван от светкавиците, блъскан от вятъра, той с мъка си проправяше път през гъстите храсти, покриващи плътно склона.
- Г) Блясъкът на една нова мълния, раздрала небето, откри пред него покрива на рибарската хижа, стгушена между клонестите върби.

11. В кое изречение е допусната пунктуационна грешка?

- А) Щом видя свободната пейка до фонтана, той спря и реши да седне, за да си почине.
- Б) Мъжът, станал свидетел на инцидента, им показва къде е бил, когато дървото е паднало.
- В) Тя осъзна, че това е единствената ѝ възможност за успех и това я изпълни с нови сили.
- Г) Той прие, въпреки че, ако изчисленията не бяха точни, трябваше да плати за нов сондаж.

12. В кое изречение е допусната пунктуационна грешка?

- А) Кога ще успея отново да дойда при вас, наистина не мога да преценя.
- Б) Въпросът кой е оставил пакета пред вратата така и не беше изяснен.
- В) Това е моят приятел Петър, в къщата на когото сме играли като деца.
- Г) От вас зависи дали ще засадите храсти и дървета, или ще направите ограда.

13. В кое изречение НЕ е допусната пунктуационна грешка?

- А) Чудех се дали да приема предложението и затова реших да се посъветвам с нея.
- Б) Ще приема предложението за работа при условие, че сам ще избира екипа си.
- В) Да постъпя на работа във Вашата компания, е моя цел от доста време насам.
- Г) Сам ще прецените дали да работите с нашия екип или да поканите външни експерти.

14. В кое изречение НЕ е допусната пунктуационна грешка?

- А) Надписът свидетелства, че той тръгнал срещу българите, повеждайки голяма войска съставена от ромеи.
- Б) Вместо да обединят своите войски, за действия срещу общия враг, двамата владетели влизат в конфликт.
- В) Страната се нуждаела от силна централна власт, за да бъде спрян напорът на противниците нападащи границите.
- Г) Там има вековни дъбови гори, характерни за планините в този район, и прекрасни малки езера, дали името на областта.

15. Поставете пропуснатите запетаи. Мотивирайте решенията си.

За да се храни балансирано всеки от нас трябва да приема разнообразна и качествена храна и да съчетава продукти съдържащи хранителни вещества от всички групи.

Следвайки основните правила за здравословно хранене обаче салатите приготвени от пресни зеленчуци трябва да присъстват всеки ден в менюто ни.

Да носиш кутия за храна и да приготвяш сам обяда си има много предимства. На първо място разбира се човек може сам да съставя менюто си. Сам ще подбере и продуктите които ще използва. А като се научиш да комбинираш различни храни наистина ще започнеш да се храниш здравословно.

Да се храним вкусно е лесно. Когато искаме обаче храната да е и здравословна храненето вече става проблем. Храната приготвена вкъщи и занесена в училище в пластмасова кутия може да замести нездравословните пици и сандвичи и да ни даде нужните за целия ден витамини и минерали. От друга страна обаче храненето е въпрос на личен избор и всеки сам решава къде и с какво да се храни.

16. Поставете изпуснатите пунктуационни знаци в текстовете.

Текст А

Предполагам че почти всеки е имал момент в живота си когато се е нуждал от промяна но не е знаел какво да предприеме. Много често това важи за нашия стил на обличане какво да си купим кой е най-подходящият цвят как да съчетаем отделните елементи в гардероба си. Ето няколко съвета как да си изградим собствен стил който ще ни помогне в трудните моменти на избор.

Първото нещо което трябва да направим е да преценим как искаме да изглеждаме елегантно спортно по-официално или по-екстравагантно и да се придържаме към тази линия. Разбира се никога не е излишно да имаме и нещо друго в гардероба си но често хаотичното пазаруване натежава на джоба ни. Трябва да преценим кои дрехи биха отивали на фигурата ни като изберем дрехи подчертаващи предимствата ни и доколкото това е възможно скриващи недостатъците ни. Най-важното е когато харесаме една дреха да я пробваме защото на манекена обикновено изглежда доста по-различно отколкото на нас.

Желателно е да изберем и цветовата гама в която ще се обличаме. Гамите са четири и съответстват на четирите сезона пролет лято есен и зима. Пролетната гама е с цветни дрехи изпълнени с най-различни цветове като пролетна градина. Лятната цветова гама не се различава много от пролетната освен че в нея се добавят по-светли цветове като бежовото и бялото например. Есенната цветова гама залага на кафявото охра и нюансите им както и на черното докато зимната е доминирана от по-тъмните цветове. Тя е най-подходяща и ако трябва да се облечете по-елегантно.

Текст Б

Несъзнателните ни действия в стресови ситуации може да ни издават като покажат въпреки опитите ни да се контролираме че се чувстваме неудобно. Още по-лошото в случая е че тези нервни реакции просто крещат. Не съм готов и имат лош ефект не само върху начина по който изглеждаме но и върху това което искаме да постигнем. Според психолозите за да се освободим от вредните навици първо трябва да осъзнаем че сме им подвластни. От информационния портал Business Insider споделят списък с действия които експерти в областта на бизнес етикета определят като крайно неприемливи в професионалното общуване. Сред тези навици са следните:

Гризане на нокти

Това е един от най-често срещаните вредни навици сред хората по света. Не само че гризането на ноктите и кожичките на пръстите е грозно но и вреди на ръцете казва Аманда Аугустин водещ карриерен консултант. Тя припомня че заради него изглеждаме непрофесионално каквото и да работим.

Постоянно гледане на телефона

Според мен постоянното гледане на телефона или часовника е признак за скука отбелязва Вики Оливър автор на редица публикации в областта на бизнес комуникацията. За съжаление навикът вече е много по-често срещан отколкото предполагаме. Според проучване на социологическата агенция Галъп мнозинството от американците които имат смартфон поглеждат телефона си поне няколко пъти в рамките на един час. Страхът от това да останем без мобилен телефон вече си има и име номофобия.

Избягване на контакт с очите

Ограниченият контакт с очи може да навреди на доброто първо впечатление тъй като кара да изглеждаме неподготвени незаинтересовани неискрени и дори арогантни. Водещите консултанти съветват Старайте се да гледате вашия събеседник в очите поне в половината от времето в което говорите с него и хората ще ви възприемат като искрени уверени и компетентни.

Отговор с израза „Това е добър въпрос“

Използването на този израз след всеки въпрос особено в официални ситуации показва хаотичност и липса на концентрация и учтивост. Вместо да звучи като комплимент изразът по-скоро показва липса на мнение от ваша страна.

Намръщена физиономия

В свое проучване Аманда Аугустин пише Когато човек е намръщен той изглежда по-неприятен и по-малко интелигентен. Авторката се позовава на изследвания показващи че хората които се усмихват са смятани за по-интелигентни и надеждни отколкото тези които са намръщени.

17. В текста липсват 9 пунктуационни знака – поставете ги.

Ключов момент от интервюто за работа е свързан с въпроса кои са важните недостатъци и затова задължително трябва да сте се подготвили как да отговорите. От една страна въпросът изглежда лесен предполага се че сте се замисляли над нея още когато сте кандидатствали за позицията. Недостатъците обаче са деликатна работа. Консултантите по подбор на персонала предупреждават: „Не бива да споменавате нищо което не можете да поправите“. Следвайки тяхното предупреждение когато отговаряте трябва светкавично да изместите акцента към плана който сте си съставили за да се справите с въпросната слабост.

18. В текста липсват 14 пунктуационни знака – поставете ги.

Да намериш подходящ подарък за приятел е лесно защото се предполага че ние познаваме приятелите си. Вкусове на хората обаче са различни затова понякога подаръкът който сме избрали не предизвиква ефекта очакван от нас. Експерти пишеци за популярни сайтове често съветват: „За да заблестят от радост очите на Вашите близки трябва да подходите особено внимателно към избора на подарък. Важно е разбира се и да опаковате подходящ начин подаръка. Поднесете го като покажете специално отношение към получателя. Ако е поднесен с любов всеки подарък е уникален“.

19. В текста липсват 10 пунктуационни знака – поставете ги.

Разглеждайки последния ми албум един приятел фотограф ми каза В снимките които правим винаги трябва да има елементи показващи идентитета на човека зад обектива. Кимнах за да му покажа че съм съгласен въпреки че приех думите му като упрек към мене. Задачата във всяка снимка да се уловят впечатляващи моменти никак не е лека.

6

Решаване на казус във връзка с конкретна комуникативна задача

◆ Казусът представлява възникнала проблемна ситуация, свързана с решаването на някакъв проблем – морален, житейски, научен или граждански.

◆ Казусът, породен от проблемна ситуация, предполага:

- наличие на едно или повече противоречия;
- предположения за развързката и последствията;
- липса на готови решения и заключения;
- наличие на специфични фактори и обстоятелства;
- възможност за различни подходи при разрешаването.

◆ Стъпки при решаване на казус

1. Запознаване с текст, в който неутрално се описва проблемната ситуация, и извличане на основния въпрос, произлизащ от нея.
2. Формулиране на въпроси и даване на отговори, свързани с детайли от казуса, например: Защо участникът Х постъпва така?; Каква е реакцията на другите участници?; Как е по-правилно да се постъпи/реагира в подобна ситуация?; Какво е довело до попадането в подобна проблемна ситуация?; При какви обстоятелства се осъществява проблемната ситуация?; Проблемната ситуация води ли до конфликт? и т.н.
3. Търсене на информация по спорния въпрос от достоверни източници (научни издания, институционални документи и др.).
4. Отговор на следните въпроси:
 - Как бихте постъпили, ако попаднете в същата или подобна ситуация?
 - Защо смятате, че е добре да се постъпи по този начин?
 - Какви биха били последствията, ако се постъпи по този начин?
5. Предлагане на аргументирано решение/аргументирани решения.

◆ Примерен модел за решаване на казус

1. Запознаване с текста, в който проблемната ситуация е описана неутрално, и извличане на основния въпрос, произлизащ от нея

Людмил, Елица и Соня сядат след часовете в кафенето, което е близо до училището. Разглеждат листа с напитки и умуват какво да си поръчат. Соня споделя, че с удоволствие би пиийнала едно капучино, Людмил и Елица решават да си поръчат същото. Людмил се обръща към сервитьорката с думите: „Три пъти капучино, моля!“, при което Соня го поправя: „Три капучина, моля!“. Людмил реагира с недоумение на забележката на Соня. Уместно ли постъпва Соня и как би трябвало да е множественото число на думи като „капучино“, „авокадо“, „фламинго“?

2. Формулиране на въпроси и даване на отговори

Въпрос: *Защо Соня поправя Людмил?*

Възможен отговор: *Защото е убедена, че е сгрешил в употребата на думата „капучино“ в множествено число.*

Въпрос: *Къде може да се провери как тези думи се употребяват в множествено число?*

Възможни отговори: *В Официалния правописен речник на българския книжовен език; на сайта на Института за български език „Любомир Андрейчин“ при БАН; на телефона на „Езикови справки“ към Института.*

3. Търсене на информация от достоверни източници

В Официалния правописен речник е налична единствено формата „капучино“ – отсъства форма за множествено число на тази дума. Няма форми за множествено число и думите „авокадо“, „какао“, „фламинго“.

4. Примерни въпроси и отговори:

– Как бихте постъпили, ако попаднете в същата или подобна ситуация?
Не бих/бих поправил никого в подобна ситуация. / Бих поправил този, който допуска грешка, но само ако съм сигурен/на, че знам правилния отговор. / Бих коментирал(а) употребата на формата, след като сервитьорката се отдалечи.

– Защо смятате, че е добре да се постъпи по този начин?
Защото човекът, допуснал грешка, би се оказал в конфузна ситуация. / Защото човек трябва да е безкомпромисен към езиковите грешки. / Защото забележката за подобни грешки трябва да се направи деликатно, така че да не обиди и злепостави човека, който я е допуснал.

– Какви биха били последствията, ако се постъпи по този начин?

Възможно е Людмил, допуснал грешка според Соня, да се обиди или да се разгневя от забележката ѝ, тъй като тя не е основателна – речникът представя единствено формата „капучино“ и не съдържа форма на тази дума за множествено число.

5. Предлагане на решение

Неуместно е Соня да поправя Людмил, при условие че не е допуснал грешка. Формата за множествено число на тази дума може да е *капучина* – на принципа на домашните думи, завършващи в единствено число на -о, напр. *село* – *села*, *ято* – *ята* и пр. В Официалния правописен речник обаче форма за множествено число не присъства, така че, за да не се наложи употребата на форма за множествено число, може да употребяваме изрази като *две чаши капучино*, *три птици фламинго*, *два пъти какао* и т.н.

Казус 1

Прочетете текста и попълнете таблицата.

В 8. клас в една и съща паралелка попадат съученици от прогимназиалния етап. Между тях е Поли, позната на съучениците си от старото училище – Лили и Симеон, с подмолните си действия и интриги.

В новата паралелка се оформят приятелски кръгове. Повечето ученици тепърва се опознават. Лили и Симеон са големи приятели още от първи клас и се радват, че отново са заедно. Притеснява ги само Поли, защото новите им съученици няма как да знаят за нейното лицемерие. При формирането на приятелски кръгове Лили и Симеон са със силно влияние – симпатични са, учат се добре, винаги са забавни. В желанието си да предпазят новите си съученици от действията на Поли, те разказват различни стучки от старото училище, с което настройват всички в класа срещу Поли. Опитите на Поли да се присъедини към някоя група от класа, са неуспешни.

На третата седмица от началото на учебната година Поли решава да разкаже на майка си за проблемите в училище, като я моли да се намеси. Майката на Поли се среща с класния ръководител, с училищното ръководство и депозира жалба за тормоз над дъщеря ѝ от страна на Лили и Симеон.

Психологът на училището се среща с Лили и Симеон и в разговор им заявява, че трябва да интегрират Поли в своя приятелски кръг, за да избегнат наказание. Лили и Симеон категорично отказват.

Правилно ли са постъпили Лили и Симеон?

Аргументирайте отговора си.

Да, защото:

Не, защото:

Бихте ли допуснали до себе си някого, за когото друг ви е разказал недобри неща? Аргументирайте отговора си.

Да, защото:

Не, защото:

Биха ли могли след така развилата се ситуация Лили и Симеон да интегрират Поли в своя приятелски кръг? Аргументирайте отговора си.

Да, защото:

Не, защото:

Какво според вас е решението на казуса?	
Като имате предвид даденото от вас решение на казуса, предположете какви ще бъдат следващите действия от страна на:	
– Лили и Симеон:	
– Поли:	
– майката на Поли:	
– психолога на училището:	

Казус 2

Прочетете текста. Разделете си на четири групи. Нека всяка група обсъди своето становище, следвайки въпросите, зададени в таблицата, и го представи пред класа.

Петър, ученик от II. клас, е преместен в друго училище заради сближаване със свой съученик. В новото училище той попада във враждебно настроена среда. Всички го игнорират, ученикът се чувства самотен, липсва му мотивация за учене. Петър не споделя в семейството си проблемите от училище, за да не притесни майка си, която наскоро се е развела.

Един ден, в голямото междуучасие, единайсетокласник от випуска на Петър – Боби, иска пари от по-малък ученик, шестокласник, като го заплашва с бой. Петър и други негови съученици са свидетели на случката. Само Петър обаче се намесва в защита на шестокласника, тъй като останалите се страхуват от едрия мускулест Боби. След размяна на реплики нито един от двамата единайсетокласници не отстъпва и в крайна сметка влизат в схватка, при която, чувствайки се провокиран, Петър нанася силен удар в лицето на Боби. Точно в този момент от коридора се задава учителят по физическо възпитание и спорт. Съучениците на Петър и Боби, които са свидетели на случката, остават пасивни и по време на случката, и след това, защото не искат или не смеят да изразят мнението си за случилото се. Никой от ръководството или от учителите не се допитва до тях.

I група Представя ситуацията от гледната точка на Петър.	Какви са причините за поведението на Петър? Какви биха били действията на Петър след появата на учителя по физическо възпитание и спорт? Представете два възможни изхода за решаване на казуса, като аргументирате всяко от предположенията си.
II група Представя ситуацията от гледната точка на Боби.	Как би могъл да оправдае действията си Боби? Как биха могли да реагират родителите на Боби? Какви биха могли да са последиците от поведението на Боби?

III група Представя ситуацията от гледната точка на учителя.	Как би могъл да реагира учителят? Какви биха могли да са действията на учителя, след като става свидетел на сбиването? Какво според вас трябва да е решението на казуса?
IV група Представя ситуацията от гледната точка на съучениците на Петър и Боби.	Посочете аргументи „за“ поведението на съучениците свидетели. Посочете аргументи „против“ поведението на съучениците свидетели. Какво според вас трябва да е решението на казуса?

Казус 3

Прочетете текста. Разделете се на четири групи. Нека всяка група да подготви различно изказване, което да завършва с предложение за изход от ситуацията:

- I група – от името на Митко пред педагогическия съвет;
- II група – от името на класния ръководител пред педагогическия съвет;
- III група – от името на съучениците пред педагогическия съвет;
- IV група – от името на педагогическия съвет на училището.

Митко системно е обиждан от учител за несправяне с учебния материал. Ученикът се затваря в себе си, изживява драматично пренебрежителното отношение на учителя. Започва да насочва всичките си усилия само към този предмет, за да подобри представянето си. Един ден, след проверка на писмените контролни работи, учителят публично обвинява Митко, че е преписал. Митко се ядосва, скъсва писмената си работа и демонстративно напуска класната стая. След този случай учителят уведомява класния ръководител, който на свой ред в часа на класа порицава Митко пред всички негови съученици. Митко е категоричен, че не е преписал и се е подготвил за контролната работа, но класната заявява, че вярва на колегата си.

Казус 4

Прочетете текста. Нека всеки избере коя теза да аргументира. За да изградите убедителна аргументация, потърсете, анализирайте и синтезирайте информация от различни източници.

Пат Тибетс се казва човскът, пуснал атомната бомба над Хирошима на 6 август 1945 година в 8,15 часа сутринта. На практика бомбата унищожава един 240-хиляден град. Само за няколко месеца жертвите на последиците от хвърлената атомна бомба наброяват около 140 000 жители. Тибетс е пилот на воен самолет В-29, а по времето на Втората световна война делото му се окачествява като подвиг и героичество.

В мирно време, през ХХI век, интервюиран по повод 60-годишнината от хвърлянето на бомбата, Тибетс споделя, че отново би извършил това дело и не съжалява.

Теза 1: Тибетс не бива да съжалява за извършеното и с право заявява, че отново би го извършил.

Теза 2: Неморално и невярно е твърдението, че бомбата спира войната и че това е по-добре от самата война.

Прочетете текстовете, които представят три езикови казуса, и предложете решения.

Казус 5

Елица пише есе на тема „Силата на музиката“ и иска да спомене, че много често използва мобилния си телефон за слушане на любимата музика. Испитва затруднение кой точно предлог е най-добре да употреби: *Обичам да слушам музика най-вече по/на/от телефона*. Кой от трите предлога трябва да употреби Елица?

Казус 6

Ученик от II. клас е поканен заедно със свой учител за участие в сутрешен блок на една от телевизиите. Учителят и водещият се познават отдавна и си говорят на „ти“. Съответно водещият се обръща по същия начин към ученика, с когото се запознават минути преди да влязат в студиото. Ученикът му отговаря, като използва учтиви форми. Как е правилно да протече разговорът между участниците в студиото?

Казус 7

В час по математика, който се провежда от госпожа Огнянова, влиза госпожа Владимирова, която преподава по английски език, и казва: *Колега Огнянова, извинявайте, че прекъсвам часа, но се налага да съобщя нещо, свързано с предстоящата екскурзия*. Коя е правилната употреба на обръщението – *колега* или *колежка*?

зикът и текстът в общуването

Какво ще научите?

- ◇ кои са особеностите на публичното изказване по житейски проблем
- ◇ кои са особеностите на конспекта
- ◇ кои са особеностите на реферата
- ◇ кои са особеностите на есето по житейски проблем

Какво ще можете?

- ◇ да правите публично изказване по научен проблем
- ◇ да правите конспект на научен текст
- ◇ да правите реферат
- ◇ да пишете есе по житейски проблем

7

Публично изказване по научен проблем

- ◇ Основната цел на текстовете в научния стил е предаване на научна информация чрез представяне на научни знания, формулиране на закономерности, изясняване на понятия, запознаване с наблюдения и анализи, формулиране на изводи. **Целта** на научното изказване най-често е **да се обоснове и докаже дадена научна теза**.
- ◇ Общуването в научната сфера е (предимно) **официално** и **подготвено**.
- ◇ Научният стил се характеризира със следните особености:
 - проблемност и значимост на темите;
 - обективност, аналитичност и информативност на изложението;
 - аргументираност, логичност, яснота и еднозначност на твърденията.
- ◇ За научния стил **не са характерни**:
 - директно заявени субективни оценки;
 - експресивни лексикални елементи (междуметия, експресивни частици, оценъчна лексика, диалектизми и жаргонизми).
- ◇ Научният стил съществува чрез следните **подстилове** и **жанрове**:
 - академичен: статия, студия, монография, рецензия, резюме, анотация, доклад, лекция;
 - научнопопулярен: научнопопулярна статия, научнопопулярна лекция или беседа;
 - научно-учебен: учебник, сборник с учебни текстове, учебно помагало, курсова работа/проект, дипломна работа;
 - научноинформационен: справочник, речник, енциклопедия.
- ◇ **Езикът на научните текстове** се характеризира със следните особености:
 - **лексикални** – употребяват се думи и изрази термини, назоваващи понятия от съответната наука; думите са с пряка употреба; номинативните вериги са еднообразни; наблюдава се честа употреба на абстрактна лексика;
 - **морфологични** – употребяват се повече съществителни имена, прилагателни имена и местоимения; повече спомагателни и по-малко пълнозначни глаголи (глаголи, които пасят своето собствено

лексикално значение); причастия и деепричастия; глаголни форми за сегашно време, употребено като сегашно абсолютно време; глаголни форми за страдателен залог; „авторска форма“ – глаголи в 3 л. или в 1 л., по-често в множествено число.

◇ Публичното изказване най-често е **аргументативен текст** и **съдържа**:

- **тема**, към която говорещият се придържа от началото до края на своята реч;
- **теза** – твърдение по темата (често тезата се изгражда от няколко подтези);
- **аргументи** – доказателства към подтезите.

◇ **Композицията** на публичното изказване съдържа:

- **въвеждаща част** – представя темата, по която ще се говори;
- **същинска част** – включва тезата (тезата и антитезата), отделните подтези и аргументите/контрааргументите към тях;
- **заключителна част** – съдържа или обобщаване на аргументацията, или извеждане на послание, или директен отговор, ако темата е формулирана като въпрос, или въпрос, който препраща към друг проблем.

◇ За да бъде успешно научното изказване, необходимо е то да бъде изложено **ясно**, по **разбираем за аудиторията начин**. Не злоупотребявайте с термини, особено ако не сте сигурни в значението им. Ако вашите слушатели не са запознати с терминологията, която използвате, те няма да могат да разберат смисъла на изказването ви и ще трябва да изгубите време за допълнителни разяснения.

◇ **Как да започнете публично изказване по научен проблем?**

В зависимост от това каква е аудиторията, пред която ще говорите, трябва да започнете публичното си изказване с обръщение към своите слушатели. Представянето на вашата позиция по научен въпрос предполага с обръщението си да скъсите дистанцията между себе си и публиката, да предразположите аудиторията да приеме изказването ви с доверие. Ако сред публиката има официални гости, редно е най-напред да се обърнете към тях, като ги подредите според ранга, който имат. Бихте могли да започнете например така: *Уважаема госпожо Директор, уважаеми учители и съученици, ...*

◇ **Как да въведете темата?**

Добре е да започнете изказването по научен проблем, като назовете темата пряко и подготвите аудиторията да възприеме вашата теза по нея.

Ето как започва такова изказване на тема „Изследване на обществените нагласи и ценностните ориентации към българския книжовен език като фактор при кодификацията на нормите му“, чийто автор е доц. д-р Руска Станчева от Института за български език при БАН:

Уважаеми колеги,

Радвам се, че имам възможност като член на изследователския екип да споделя позицията си по темата на днешната работна среща – „Изследване на обществените нагласи и ценностните ориентации към българския книжовен език като фактор при кодификацията на нормите му“. Едно такова широкомащабно и представително изследване безспорно е много важно за нуждите на кодификаторската практика. В това отношение Секцията за съвременен български език към Института за български език при БАН разполага с изключително ценен ресурс – запитванията към Службата за езикови справки и консултации. Емпиричните данни дават възможност не само да се наблюдава динамиката на езиковите норми, но и да се регистрират оценките на представители на различни социални групи спрямо промените в българския език въобще, както и спрямо кодифицираните правила на книжовния език и тяхното формулиране в справочниците.

◇ **Как да формулирате тезата (респективно – антитезата)?**

Обмислете предварително основното си твърдение по темата и в зависимост от поставения проблем изберете дали да изградите тезисната част на изказването си чрез:

- **набор от подтези**, представящи отделни **съществени аспекти на тезата**, или чрез
- **противопоставяне на теза и антитеза**.

Тезата на вече цитираното публично изказване за изследването на обществените нагласи към българския книжовен език е изградена като набор от две подтези, представящи съществени аспекти на тезата:

*Във връзка с проблемите на съвременната правописна практика **проучването на езиковите нагласи е изключително полезно**. (Основна теза) Направена е извадка на запитванията към Службата за езикови справки и консултации по проблеми на правописа, която дава достъпна и сравнително пълна информация за онези пунктове от нормативния правописен комплекс, при които пишешите често срещат затруднения и имат колебания. (Подтеза 1) Това позволява да се анализират причините за тези затруднения и да се набележат подходящи мерки за тяхното преодоляване. (Подтеза 2)*

◇ **Как да изградите аргументацията си, за да бъде убедителна?**

Обмислете реда, в който ще подредите аргументите си, т.е. в каква последователност ще разгърнете доказателствата по подтезите, които изграждат вашата теза. Обмислете и какви примери ще приведете към аргументацията на всяка подтеза, защото именно те ще придадат убедителност на разсъжденията ви. Примерите може да бъдат от личния ви опит, от прочетена книга, от публикации в медиите и т.н.

Ето как е развита аргументацията във вече цитираното изказване:

◆ **аргументация на подтеза 1:**

Така например въз основа на честотния критерий може да се направи извод, че проблемните за съвременната правописна практика случаи се фокусират доста често върху избора на главна и малка буква при писането на съставните собствени имена. Данните от запитванията към Службата за последната календарна година свидетелстват, че въпросите за писането на главни и малки букви са над 4002. Те най-общо биха могли да бъдат обобщени до:

- писането на главни букви при съставките вътре в съставните собствени имена (като например при: XVIII международен младежки конкурс; Национална Априловска гимназия, Централна Северна България; Висша лига и Английската висша лига);
 - писането на главни букви при прилагателни, образувани от собствени имена, в названия, които са/не са собствени имена (например: Рило-Родопски масив и рило-родопски гори; Горна баня и горнобанска минерална вода, латвийското председателство на Европейската комисия);
 - писането на *Вие* за изразяване на учтивост към много хора;
 - писането на длъжностни названия, придружени или не от името на изпълняващия длъжността (например: Главен/главен прокурор, Изпълняващия длъжността (например: Главен/главен прокурор, Изпълнителен/ изпълнителен директор, Софийски/софийски митрополит и под.);
 - писането на съставни собствени имена, съкратени до една (опорна) дума в текст (например: Съвет, Агенция, Комисия и под.);
 - писането на главни букви при разгръщането на инициални съкращения (например: САЩ и Съединени американски щати, БНТ и Българска национална телевизия и под.);
 - писането на главни букви, свързано с определянето на границите на собствените имена (например: община Дряново или Община Дряново, фонд „Научни изследвания“ или Фонд „Научни изследвания“ и под.).
- Повечето от посочените тук явления са обект на кодификация

в Официалния правописен речник (2012) и в предходните академични правописни речници. При малка част от задаваните за писането на главните букви въпроси е отбелязано, че липсва изрична кодификация. Такива случаи са писането на:

- съставни собствени имена с първа съставка числително име, изписвано с цифри (като например 91. немска езикова гимназия или 91. Немска езикова гимназия; VI национален конгрес по педиатрия или VI Национален конгрес по педиатрия), за разлика от кодифицираните случаи с първа съставка числително име, изписвано с букви, като например Първа българска държава;
- съставни имена на събития с редовен характер от типа на: Годишната среща на местните власти от Югоизточна Европа, и под.

◆ **аргументация на подтеза 2:**

Типологизирането на запитванията за употреба на главни/малки букви се допълва от **идентифициране на причините, поради които кодифицирани явления присъстват като редовно задавани въпроси**. Тези причини могат да се сведат най-общо до следните: питащите не разполагат подръка с нормативен справочник и искат да получат бърз отговор от специалист; питащите разполагат със справочник, но се колебаят дали техният конкретен случай е обхванат от по-общо правило; питащите разполагат със справочник, но не откриват това, което ги интересува, поради неразбиране на формулировките на правилата. Последните две причини имат пряко отношение към състоянието на кодификаторската практика. За оптимизирането ѝ е изключително важно в анкетите за изследване на нагласите спрямо правописните правила да се формулират и въпроси, свързани с рецепцията на определени правила, във връзка с които често се задават въпроси. Това ще подпомогне оптимизирането на правилата чрез тяхното преформулиране, а при необходимост и чрез докодифициране на явления, останали извън обхвата на кодифицираната норма в областта на употребата на главни букви.

Общите наблюдения, свързани с въпросите към Службата за езикови справки и консултации за писането на главни и малки букви, подкрепят убеждението, че редица от проблемите на кодификаторската практика могат да бъдат успешно разрешени само ако бъдат подкрепени от широкомащабно изследване на езиковите нагласи.

◆ **Как да завършите изказването си?**

Крайт на представянето пред публика по принцип трябва да е ярък, запомнящ се. Основната задача на говорещия е да направи обобщение

на аргументацията си, което да има характер на послание към аудиторията. Финалът на изказването може да е отговор на основния въпрос, с който е свързана темата. Може обаче и да се постави въпрос, който да препраща към друг съществен проблем, свързан с разглеждания проблем.

Ето как завършва публичното изказване на тема „Изследване на обществените нагласи и ценностните ориентации към българския книжовен език като фактор при кодификацията на нормите му“:

Това поставя на дневен ред и отдавна дискутирания въпрос за разработване на онлайн платформа в Института за български език, където наред с общите правила (илюстрирани с достатъчно и разнообразни примери) да намерят отговор и редица по-частни случаи от правописната практика, които пораждат въпроси и колебания у пишещите. За успешното осъществяване на тази задача е необходимо проучването не само на съвременната писмена практика, но и на езиковите нагласи на българите. Накрая искам още веднъж да изразя своята убеденост, че усилията на изследователския екип, част от който съм и аз, имат висок обществен смисъл, а също и да отправя благодарност към колегите си съмишленици за високия им професионализъм.

Благодаря за вниманието.

- ◇ В зависимост от **целта** и от **структурно-композиционното си изграждане** публичните изказвания по научен проблем биват:
 - **научен доклад** – разгърнат аргументативен текст, свързан със значим научен проблем. Представянето на научен доклад може да продължи от 10 – 15 минути до час и дори повече;
 - **научно съобщение** – кратък аргументативен текст или текст описание, свързан с по-частен научен проблем. Съобщенията задължително са кратки по обем (да се представят в рамките на 5 – 10 минути) и съдържат конкретна фактическа информация, илюстрирана с примери;
 - **научно изказване** – кратък аргументативен текст (представя се в рамките на 3 – 5 минути), който съпътства обсъждането на предварително поставен научен проблем. Често по време на училищните часове по различните предмети, когато отговаряте на поставен от учителя си въпрос, вие би трябвало да създадете именно научно изказване;
 - **лекция** – разгърнат научен или научнопопулярен текст (представя се в рамките на 20 – 30 мин до 1 – 1,5 ч), представящ някакъв научен проблем с цел преподаване на научни знания;

- **беседа** – разгърнат научен текст – диалог със слушателите. Беседата включва: по-дълги отрязъци – монолози на оратора; въпроси, задавани на слушателите; изслушване, анализ и коментар на отговорите.
- ◇ Публичното изказване по научен проблем трябва да бъде предварително обмислено и написано. Добре е, след като сте подготвили текста, да репетирате представянето му, без да гледате писмения текст. Ако обаче чувствате притеснение и неувереност, по-добре е да прочетете предварително подготвения текст на изказването си.
- ◇ В програмата на научните форуми се указва с какво максимално времетраене трябва да бъдат изказванията на участниците. Не превишавайте регламентираното време. Ще си помогнете, като предварително засечете колко време отнема представянето на подготвения от вас текст. Ако сте наясно, че няма да е възможно да представите всички свои идеи в рамките на предвиденото по регламент време, провокирайте аудиторията да ви зададе въпроси, като в изказването си направите уговорка кои важни детайли няма да засегнете поради ограниченото време.
- ◇ Не се стремете да кажете всичко по темата на своето изказване. Ако прекалите с обема на информация, ще трябва да говорите много бързо и аудиторията няма да може да разбере това, което казвате.
- ◇ Не се разпростирайте във встъпителната част на изказването си. Постарайте се бързо да преминете към същината на разглеждания проблем. Заключение на изказването ви трябва да съдържа кратки и ясни изводи.
- ◇ Помислете с каква презентация може да придружите своето изказване. Тя трябва да бъде ярка, запомняща се и в същото време – лаконична, лесна за възприемане, с правилно преценено количество текст на всеки от слайдовете. Възползвайте се по този начин от възможността да подкрепите своята теза с допълнителен илюстративен материал.
- ◇ По време на представянето си говорете съдържано – без да викате, но така, че да ви чуват. Гледайте публиката в очите, като от време на време обхождате с поглед всеки ред в залата. Така всеки от вашите слушатели ще има впечатлението, че се обръщате към него и персонално, и ще се усети поласкан. Не жестикулирайте прекалено често.

- ◇ Притеснението може да ви попречи и да доведе до неловка пауза в изказването ви. Запазете самообладание и не забравяйте, че вие най-добре от всички знаете за какво сте планирали да говорите. Продължете изказването си, все едно не се е случило нищо необичайно.
- ◇ Не пропускайте в края на изказването си да демонстрирате самочувствие и да подчертаете значимостта на изложените от вас идеи. Това ще респектира аудиторията и ще допринесе за нейното положително отношение към вашата работа.
- ◇ Не забравяйте в края на изказването си да благодарите на тези, които са ви помогнали да извършите своето научно изследване и да пригответе изказването си. Етикетът изисква да завършите представянето си с изречение: „Благодаря Ви за вниманието“.

1. Прочетете още едно изказване, свързано с изследването на обществените нагласи и ценностните ориентации към българския книжовен език. Анализирайте го и напишете:

- тезата на автора;
- план на представената аргументация.

Уважаеми колеги,

Изследването на нагласите ни към българския книжовен език е първото по рода си у нас мащабно изследване, което стана възможно благодарение на финансовата подкрепа на Фонда за научни изследвания. Бързам да подчертая, че изследването далеч не е приключило. Предстои ни още много сериозна работа, най-вече що се отнася до интерпретирането на резултатите от анкетата в рамките на един задълбочен и всеобхватен социолингвистичен анализ.

За изненади или пък за припокриване на изследователските ни хипотези още е прибързано да се говори. Все пак ще кажа, че засега в основни линии предположенията ни за нагласите на българите към българския книжовен език се оправдават. Българската езикова общност като цяло се оказва умерено консервативна към предприемането на промени при граматичните норми.

Данните сочат, че българите се стремим като цяло да се придържаме към граматичните норми. Според самооценката на хората най-трудни за спазване се оказват три измежду изследваните от нас 9 правила. Най-трудно за следване се е оказало правилото за употреба на дескриптивното (53,1%), т.е. дали е правилно например *Идвайки насам, ме завля силен дъжд*.

37,3% посочват, че ги затруднява правилото за употреба на бройната форма, т.е. дали е правилно например *двама ученика* или *двама ученици*.

35,5% от анкетиранияте заявяват, че имат затруднения с прилагането на правилото за писане на пълен и кратък член.

Тази самооценка намира и опора в данните от краткия писмен тест, който анкетиранияте трябваше да попълнят по желание. Важно е да се каже, че над 95% от тях изразиха желание да попълнят теста, което говори само по себе си, че за българското общество е типична нагласата за лоялност към книжовния език.

Резултатите от теста пък сочат, че до голяма степен самооценката на респондентите се припокрива с действителното им езиково поведение. Оказва се, че наистина най-много от хората (58,3%) не владеят правилото за употреба на деепричастието. Самооценката на анкетиранияте и действителното им езиково поведение се припокриват до голяма степен и при правилото за бройната форма, посочено като второ по трудност при над една трета от анкетиранияте. Почти толкова са регистрираните грешни употреби на това правило и в теста. На трето място по трудност при писане (40,4%) идва правилото за писане на пълен и кратък член, посочено като трудно от малко над една трета от анкетиранияте. Прави впечатление обаче, че повече от половината анкетирани (57,6%) при писане грешат при правилото за разграничаване на формите *който* и *когото* при писане, макар че при самооценката на спазването на правилата едва малко над една четвърт от анкетиранияте са споделили, че се затрудняват при това правило. При това положение като цяло най-трудно се оказва прилагането на правилата за употреба на деепричастията и на формите *кой* и *кого*, *който* и *когото*.

Най-силно напрежение в научната езиковедска общност има във връзка с въпроса необходимо ли е в писмен текст да се запази разграничението между формите за пълен и кратък член на думите от мъжки род в ед.ч. Този спор продължава още от времето на въвеждането на първия официален правопис през 1899 г.

Струва ми се, че застъпниците и на двете тези – както за запазване, така и за отпадане на правилото за писане на пълен и кратък член – имат своите сериозни доводи. Ако погледнем данните от писмения тест, който проведохме в рамките на социологическата анкета, правилото за пълен/кратък член са спазили 54,4%. Можем да се опитаме да съставим два профила – на спазващите и на грешащите правилото за писане на пълен и кратък член, от гледна точка на демографските и социалните им характеристики. Те изглеждат така:

Спазват правилото за пълен/кратък член предимно:

Учениците (72,9%)

Висшистите (71,1%)

Живеещите без лишения (67,3%)

Живеещите в София (67,3%)
Хората на възраст от 18 до 29 г. (64,4%)
Жените (56,7%)
Работещите на пълна заетост (59,0%)

НЕ спазват правилото за пълен/кратък член предимно:

Живеещите в мизерия (85,7%)
Хората с основно образование (51,6%)
Във възрастта между 50 и 59 г. (50,8%)
Домакините (66,7%)
Хората от турски (56,7%) и ромски (51,9%) етнос

При това положение предприемането на промени в посока на свободна употреба на двете членни форми или пък за премахване на едната от тях изглежда прибързано и неоправдано.

Смятам, че допускането на свободно писане на двете членни форми *-ът* и *-а*, за да се види коя от тях ще надделее в писмената практика, също не е най-доброто решение на въпроса към момента, защото по-скоро би дестабилизирило писмената практика.

Изследването на езиковите нагласи е много ценно, защото дава обратна връзка за отношението към книжовния език като цяло и към конкретни езикови норми, при които езиковедите отчитат динамика. В този смисъл е още много рано и прибързано да се говори, че са налице тенденции към промяна на граматичните правила. Изследването ни по-скоро сочи, че у хората преобладаващо е мнението за запазване на сега действащия комплекс от тези правила в книжовния български език.

2. Разделете се на екипи и направете проучване на въпроса за членуването на имената в българския език. Нека всеки от екипите да подготви научно изказване по една от следните теми:

- *История на категорията определеност в българския език*
- *Най-чести нарушения на книжовноезиковите правила за членуване в българския език*
- *Категорията определеност в българския и в английския/немския/испанския/френския/руския език (по избор в зависимост от изучавания в училище първи чужд език)*
- *„За“ и „против“ пълния и краткия член в българския книжовен език*

Прочетете откъси от статиите „Проблеми с еврото“ и „А големите вълни?“ от сборника „99 съвета за българската граматика“ от Владко Мурдаров и изпълнете задачи 3 – 5.

Из „Проблеми с еврото“

...Родът на съществителното име *евро* в българския език е среден според чисто формални показатели – думата завършва на *-о*. Заради това използването му в мъжки род – *един евро*, което се наблюдава понякога, трябва да се разглежда като грешка.

Появата на думата *евро* постави и въпроса как да се използва тя в множествено число. В този случай обаче трябва да се припомни, че препоръката към международната общност беше в този случай от съществителното да не се образува специална форма за множествено число. Това означава, че дали ще говорим за *едно евро*, за *двайсет и седем евро* или за *много евро*, формата остава непроменена.

За българина подобно развитие е твърде странно, защото той предпочита нормалното образуване на форма за множествено число. Заради това днес вероятно под влияние и на случаи като *село – села*, зачестява неправилната употреба. В случая с еврото обаче би трябвало да се съобразим с направената препоръка и да утвърдим още едно изключение в езика си.

И все пак в българския език думата *евро* може да се променя. Това става обаче само когато тя се употребява членувана. Защото наред с *евро* ще се използва и формата *еврото* в изречения като *Евротомоскърва на международните пазари*. В тези случаи колебания досега в речта ни не се наблюдават и не може да се очаква те да настъпят в бъдеще.

Из „А големите вълни?“

През последните години ни се наложи, за съжаление, по-често да употребяваме японската дума *цунами* и да се питаме как да я включим в изречението, защото е по-различна от съществителните имена, с които сме свикнали да си служим в езика ни.

За да бъде използвано в нашата реч въпросното съществително, то трябва да бъде ориентирано граматически към някакъв род – мъжки, женски или среден. При чуждите думи често решаващ в случая се оказва формалният им завършек – дали завършват на съгласна, или гласна, а ако е гласна – на каква. Така въз основа на завършека *-и* думата, която ни интересува, може да бъде ориентирана към средния род – *едно цунами, голямо цунами*.

Понякога при определяне на рода на съществителното, макар и по-рядко, влияе и друг фактор. Ако преведем на български съществителното, за което говорим, ще открием, че означава *оградна вълна*. И тъй като вълна е от женски род, може да решим, че и цунами е от същия род – *една цунами, голяма цунами*.

Описвам ви тези предварителни размисли, защото не може веднага да се реши от кой род е думата, а това е важно, тъй като в езика ни като всяко съществително име тя трябва да се членува, да има форма за множествено

число, а и тя също да може да се употреби с член. В нашия случай възможността е само една и така се достига до *цунами* – *цунамито* – *цунамита* – *цунамитата*. Както личи, и в този случай основно влияние оказва отново звуковият завършек. Тъкмо поради това и в езика ни думата *цунами* се наложи като съществително име от среден род.

Мнозина обаче предпочитат да не употребяват думата *цунами* в множествено число, а дори и да не я членуват. Затова те избират да я включат в по-разширени изрази като *големите вълни цунами*, *опустошителната вълна цунами*. Така, вплетено в изрази, съществителното вече не се нуждае от някаква граматична промяна, защото тази промяна се извършва с останалите думи в използваното съчетание. (...)

И в по-ново време също прибъгваме до подобна хитрост, когато например трябва да поръчаме за двама души капучино или какао. Тогава обикновено се казва *две чаши капучино* или *два пъти какао*, за да не се наложи да образуваме форма за множествено число на тези съществителни.

3. Коя е тезата, вложена в двата текста?

- А) При чуждите думи най-често решаващ за рода им в българския език е формалният им завършек – дали завършват на съгласна, или на гласна.
- Б) В българския език чуждите по произход думи остават в същия род, в който са в съответния език, от който се заемат.
- В) В българския език чуждите по произход съществителни имена придобиват формалните белези на съществителните имена от среден род.
- Г) В българския език чуждите по произход съществителни имена се употребяват в разширени изрази и не се променят по форма.

4. Каква е препоръката към международната общност за съществителното име *евро* според първия текст?

- А) да не се употребява членуваната му форма за единствено число
- Б) формата му за множествено число да е като на съществителните от среден род
- В) да не се употребява със специална форма за множествено число
- Г) да не се употребява с членувани форми в единствено и множествено число

5. Как според втория текст в българския език може да се избегнат колебанията спрямо рода и числото на чужди по произход съществителни имена?

6. Проучете какво означават думите *авеню*, *камикадзе*, *аташе*, *протеже*, *парвеню*, *торнадо*, и запишете в таблицата кои са формите за множествено число и членуваните им форми.

Основна форма (нечленувана форма за един- ствено число)	Членувана фор- ма за единстве- но число	Форма за множествено число	Членувана фор- ма за множест- вено число
авеню			
камикадзе			
аташе			
протеже			
парвеню			
торнадо			

7. Въз основа на информацията, вложена в текстовете, и на резултатите, получени при решаването на задача 6, изгответе научно съобщение на тема „Някои чужди по произход съществителни имена и тяхното включване в морфологичната система на българския език“.
8. Прочетете откъс от предварително написан и представен устно ученически текст на тема „Духовният подвиг на Паисий според едноименната ода от Вазовия цикъл „Епопея на забравените“. Поправете допуснатите грешки и подчертайте изразите, които според вас са клиширани, неточни или неуместни. Устно предложете редакционни варианти, чрез които неточностите и недостатъците в изказа може да се преодолеят.

Одата Паисий от Иван Вазов написана през 1884 година е и шестата пол-ред в цикъла Епопея на забравените. В нея поетът описва значимостта на Пайсиевото дело написването на История славенобългарская, променило българската история.

В произведението Паисий автора разкрива Светогорецът като личност, която изменя представите на българите по време на петвековното турско робство чрез силата на словото и славните подвизи на българския народ в миналото. По този начин Паисий възвръща силите на своя, изгубил надежда за Освобождение, народ. Той му вдъхва вяра, воля, сили, да се бори за родната страна. Паисий е светъл пример за поколения българи, защото такъв непримирим дух по време на тежките робски времена може да притежава само една изключителна личност. Неговият подвиг остава заслужено безсмъртен във времето.

Одата Паисий е разделена на две тематично обособени части в първата Иван Вазов представя героя и обстановката, а втората представлява монолог на Паисий. Поетът описва главния герой като монах тъмен, непознат и бледен – той е самотен, отдалечен, скрит от света. Вазов умело използва природата, за да внуши определени състояния на романтична представа. Чувствата са в унисон с природата: тъмнини дълбоки, вдън горите, шумите горски. Поредицата от реторични въпроси създава привидна незначителност и непълноценност на Пайсиевото дело:

Що драскаше той там умислен, един?...
Що се той мореше с тоя дълъг труд?
Или бе философ? Или беше луд?

С последния реторичен въпрос поетът слага край на снизяващата насока в представянето на Паисий. Вазов ярко откроява необичайността на паисиевия труд, С радост Светогорецът свършва своето дело: Най-после отдъхна и рече: Конец!.... Оттук Вазов почва да изгражда лирически герой в духа на легендарното. Тази легендарна схема е типична за повечето оди в цикъла Епопея на забравените. Както и образът на Паисий, така и обстановката около него се променя той е в центъра на света. Основен принцип в одата е контрастът мрак светлина. Мракът е свързан с миналото, с липса на паметност у българина, с изолацията, в която се намира българския народ. Паисий е личност, изградена от противоположности, той живее в два свята. Героят е преходът от мрачното минало на Средновековието към светлото бъдеще на Възраждането, той е родоначалник на Просвещението. Това светло бъдеще започва с делото на Паисий – История славенобългарска. Светлината е раждане на нов живот за поробения българин, вдъхване на надежда у всеки българин:

От днеска нататък българският род
история има и става народ!

9. Прочетете I част на статията на Инна Пелева „Идеологът на нацията. Думи за Вазов“ – <https://www.slovo.bg/showwork.php3?AulD=125&WorkID=3235&Level=3>. Въз основа на информацията, вложена в литературнокритическия текст, подгответе изказване по научен проблем на тема „Епопея на забравените“ – поетическа история на Българското възраждане“.
10. Прочетете откъс от статията на Радосвет Коларов „Между мрака и светлината“. Предайте съдържанието на откъса в резюме.
Често се случва – осъзнато или не – даден автор да кодира принципите на художествената конструкция в някакъв ключов отрязък на текста. Намирайки този отрязък и съответно откривайки кода, критикът може по-на-

татък да върви, без да се лута в изследване на структурата. Такъв кодов отрязък на поемата „Паисий“ представляват последните два стиха:

*и хвърляше тайно през
мрака тогаз
най първата искра
в народната сваят.*

В тези два стиха са подчертани думите **мрак** и **искра**. Както ще бъде доказано по-нататък, тези взаимно отричащи се думи имат репрезентативно-тематично значение; семантичните полета на *мрака* и *светлината*, развивайки около себе си богата мрежа от метафорични значения, асоциирайки се с други признаци, постепенно изпълват смисловото пространство на двата противоположни свята. Тръгвайки от „мрак“ и „светлина“, движейки се, условно казано, хоризонтално по асоциативните силови линии, можем да опишем това смислово пространство...

...*Тъмен, непознат, мрачен, див светогорец* (в края на поемата) са характеристики, естествено свързващи се с представата за „скромната“ килийка и разширяващи своето значение на фона на *вдън горите атонски* и *ревът беломорски* по посока на „необлагороденост“, „нецивилизованост“.

От друга страна, конкретно-пространственото значение на „тъмнина“ се разширява в друга посока, свързвайки се асоциативно с признака „затътеност“, „дълбочина“, „затвореност“ (връзката между тъмнината и затвореното пространство е очевидно съвсем пряка на денотативно равнище, срв. „тъмно като в кладенец“, „тъмно като в рог“): *тамо вдън горите, убежища скрити, килийка, в килията скрит* – т.е. преход от една закътаност към друга, с по-висока степен на компактност.

В така очертаващата се картина на тъмнина, глухота и пространствена затвореност органично се присъединява съзнатата неподвижност (срв. отново пряката асоциативност между „тъмнина – неподвижност“, „тъмнина – сън“): *килийка, потънала в сън, Бялото море, заспало дълбоко, отдох и мир, убежища, скрити от лъжовний мир* (т.е. настрана от суетния шум на живота); към този неподвижен фон на природната и предметната обстановка се прибавя неподвижността на монаха, застиналата му поза (*пишеше наведен*).

Признакът „тъмнина“ действа същевременно и със своето преносно значение на „времева отдалеченост“, „непознаваемост“. В темата „мрак“ признакът „време“ получава особена семантична окраска: то е незапълнено с нищо, върти се сякаш „на празен ход“, отмервано от атрибутите на вечността – „ревът беломорски / или вечний шъпот на шумите горски, ид на звона тежкий набожният звън“. (...)

И така светът на Паисиевото настояще и минало преди създаването на „историята“ има за свой диференциален признак тъмнината, максимално

широко и разнопосочно метафоризиран, оформящ се от характеристиките „мрак – затъненост – невзрачност – хаос – отсъствие на живот – безвремие“, носещи в своята съвкупност отрицателен ценностен знак.

Антипод на този свят е светът на „История славянобългарска“. (...)

За пръв път в поемата (34-ти стих) се появява темата на светлината:

*Нивга майка нежна първенеца свой
тѣй не е гледала...
...ни поетѣтъ мрачен
своя идеал нов, чуден, **светлозрачен!***

От този момент нататък като конструктивен белег на отделилия се, придобил собствено битие свят на „историята“ започва да се оформя асоциативният ред на светлината, също както реда на тъмнината широко и многопосочно метафоризиран: *светлозрачен, светий, свети, искра, звездния свят, светци*. (...)

Движейки се по асоциативните семантични редове, описвайки смисловото пространство на единия от двата свята, непрекъснато „напишвахме“ съответните антиредове, отрицателно корелираните признаци на другия. Това безпрепятствено асоциативно плъзгане от един признак към друг вътре в единия свят при непрекъснатото, изострено до максимално напрежение противодействие от страна на другия свят, сблъсък във всяка възлова точка, при всеки отделен признак може да бъде онагледено чрез следния модел:

„ОТВЪД ИСТОРИЯТА“

мрак	неподвижност	небитие	невзрачност
светлина	движение	битие	святост, слава
затвореност	хаос	нецивилизованост	
отвореност	организираност	култура	

„ИСТОРИЯТА“

Този така прегледен бинарен модел не задоволява в едно отношение: той не е пълен. Той достатъчно прецизно отразява основната художествена задача на поемата: да се подчертае значението на Паисиевото дело в контрастна съпоставка с предшестващото го състояние, да се противопостави историческото познание, съдържащо се в „История славянобългарска“, на историческото „безпаметство“ и мрака, характеризиращи времето преди нейното написване. (...)

...последният стих прави пробив, отваряйки в последния момент онзи процеп, който е необходим, за да увенчае победата на Паисиевото дело, за да остави поемата, отворена за светлината:

*и хвърляше
тайно през мрака тогаз
най-първата искра
в народната сваят.*

Извършва се някакво чудо. В два съседни стиха се срещат два антагонистични сваята. В два съседни стиха, в един завършващ шрих, се събират двете лица на образа на Паисий – в причудливото съчетание на скромност, свитост, дискретност („тайно“) с грандиозност и мащабност („хвърляше през мрака в народната сваят“) като характеристики на един и същ жест. (...)

С този финал самата поема – вече като цяло, като художествена конструкция – извършва „скак извън себе си“. Защото искрата, взета очевидно от света на „Историята“, се устремява в посока извън семантичното пространство на поемата, не назад, ретроспективно, към миналото, а напред – по посока към бъдещето. При което определителят „първата“ (за искра) по силата на една елементарна асоциативност изтегля мисълта на читателя напред – към *следващите* искри и огньове, разпалвани по възходящия път на българския национален дух.

- II. Използвайте наблюденията и изводите, включени в текста от задача 9, и резюмето, създадено според условието на задача 10, за да подготвите свое устно изказване на тема „Мракът и светлината в одата „Паисий“ от Вазовия цикъл „Епопея на забравените“.

8

Конспект на научен текст

◆ **Конспектът** е сбито схематично изложение на съдържанието на книга, учебник, сборник, лекция и т.н. Процесът на създаване на конспект се нарича конспектиране.

◆ **Целта** на конспектирането е по-лесното и по-бързо осмисляне и запомняване на съдържанието на даден текст. Конспект може да се направи на писмен текст (по време на прочита му) или на устно изказване (по време на слушането му). По своята същност конспектът се доближава до преразка. Обемът на конспекта се определя от потребностите на конспектиращия и зависи от изходния текст.

◆ Конспектирането на **писмен текст** се осъществява чрез две основни дейности:

* **записване** на отделни ключови за смисъла елементи от конспектирания текст:

- заглавие;
- названия на отделните части/раздели с техните цифрови означения (подзаглавия, точки, подточки);
- ключови думи – термини, дефиниции, обобщения (най-често думи, изрази и откъси от текста, маркирани чрез оприфтяване);

* **резюмиране** – синтезирано предаване на основните моменти със свои думи:

- определяне на ключовите думи;
- пресяване на основната от второстепенната информация;
- кратко описание на схеми, графики, илюстрации (ако има такива).

◆ Конспектирането на **устно изказване** предполага записване в резюме на:

- уводните думи в резюме;
- основните подтеми на изказването чрез ключови за темата изрази (най-често те са подчертани интонационно от говорещия);
- заявените от говорещия тези;
- аргументите и контрааргументите;
- примерите за онагледяване на аргументацията;
- заключителните думи.

- ◆ Структура и стилowo-езикови особености на конспекта:
 - фрагменти, които сбито и схематично следват последователността на информацията в изходния текст;
 - не е задължително отделните фрагменти да са свързани помежду си по словесен начин/чрез свързващи изрази (например: *докато в уводната част се разглежда въпросът за ... обобщено, то в първата глава ...; за разлика от първата глава във втора глава се поставя проблемът за ...*);
 - основно глаголно време е сегашно време;
 - употребяват се глаголни форми в трето лице;
 - следва се стилът на изходния текст;
 - спазват се изискванията за оформяне на текст, на части от текста и на рубрики.

За да изпълни конспектът своето прагматично предназначение и въз основа на него да можете да възстановите максимално количество от информацията, вложена в даден текст, следвайте следните полезни съвети:

- ◆ започнете да конспектирате едва след като осмислите прочетеното или чуто, без да се опитвате да записвате дословно текста;
- ◆ разработете своя система от стандартни съкращения, за да пестите време, докато правите конспектите си;
- ◆ подчертавайте с цветен молив или маркер темата, подтемите, ключовите за смисъла изрази;
- ◆ отделяйте графически смисловите части на конспекта.

◇ Оформяне на текст, на части от текста и на рубрики в конспекта

◆ *Заглавие:*

- разполага се на самостоятелен ред;
- започва с главна буква;

Например: *Нелични глаголни форми*

- спазват се правилата за вътрешноизреченска пунктуация;

Например: *Лични, показателни и притежателни местоимения*

- в края на заглавие, което се състои от едно изречение, не се поставя точка. Ако заглавието се състои от повече изречения, точка не се поставя само на последното изречение;

– заглавието не се поставя в кавички;

Например: *Изменяеми части на речта. Съществително име*

– другите знаци за край на изречението – въпросителен знак, удивителен знак и многоточие, се поставят.

Например: *Как да се предпазим в интернет?; Не на расизма!; Ако можехме да върнем времето...*

◆ *Подзаглавие:*

– разполага се на самостоятелен ред; допуска се да се постави в скоби;
– оформя се по същите правила, по които се оформя заглавие.

◆ *Заглавие на част (раздел, глава, дял и т.н.) – ако се състои от две части – пореден номер и съдържателна част, се разполага на един ред или на отделни редове. Ако е разположено на един ред, двете части се отделят с точка.*

Например:

Раздел I. Текстът в общуването

или

Раздел I

Текстът в общуването

◇ Оригинални техники за конспектиране

◆ **Мисловна карта** – популярна техника за конспектиране, при която в кръг или в квадрат в центъра на лист се записва темата на текста за конспектиране. По време на четенето или на слушането на текста към централната фигура се присъединяват допълнителни кръгове или правоъгълници, в които се вписват идеи, тези или ключови понятия, свързани с основната тема. За направата на мисловна карта е добре да се използва лист във формат А4. Записките се правят от центъра към периферията. Методът на конспектиране чрез мисловна карта е особено подходящ за ученици и студенти, на които се налага да водят записки по време на лекции.

◆ **Методът на Корнел** – подходящ за водене на записки по време на лекции. На листа, върху който се водят записките, се отделя място за водене на бележки по време на лекцията, както и място, където записките да се обобщят. Обикновено листът за записки се разделя на две колони – по-тясна лява и по-широка дясна колона. В края на листа с хоризонтална черта се отделят пет-седем реда за записване на обобщение на текста. По време на лекцията се запълва дясната колона, където кратко, схематично се записва

съществената информация по темата (ключови понятия, дефиниции, тези, аргументи).

В лявата колонка, която се запълва след края на лекцията, с цел по-лесно осмисляне на информацията се записват термини за ключови понятия, употребени в лекцията, и тематичен план под формата на поредица от въпроси или безглаголни изречения. Наред с това в тясната колона е добре да се запишат и въпроси, на които в лекцията не се дава отговор и изискват по-задълбочено проучване. В зависимост от естеството на научната информация тук може да се впишат формули, ключови дефиниции и т.н. Ето как може да изглежда листът за записки по метода на Корнел:

Name _____

Дата _____

Заглавие

YKAZAMUR

[illegible]

Прометете откъс от статията на Никола Георгиев „Спи езерото“, посветена на едноименната творба на Пенчо Славейков.

...Две и само две са образните единици в стихотворението – езерото и буките. И въведени равноделно още в първия стих, „спи езерото, белостволи буки“, те до края се срещат, разминават и окончателно се събират в тишината на копнежа и в копнежа по тишина. По-нататък, във втория стих, отново идва ред на езерото („над него“), а след него – отново на буките („свождат вити гранки“). Това ритмично кръстосване в описанието на двата образа върви успоредно с тяхното постъпателно пространствено сближаване – буките са до езерото, те „свождат над него“ клонки, но още отгук движението се пречупва в неподвижността на тихия порив. След двукратното досегашно редуване и сближаване на образите в третия стих отново идва образът на езерото („и в тихите му тъмни гълбини“), а в четвъртия – отново на буките („преплитат отразени сянки“). Като лъч светлина между двата образа, сближавайки ги и същевременно подчертавайки непостигнатото слияние между тях. Свеждайки се над езерото, буките, без да го докоснат, се оглеждат в него и се вплитат в гълбините му – чрез безплътните си сенки-отражения.

Така се развиват и събират двата образа в първата строфа и първата половина на творбата. Унесното спокойствие на езерото и обездвиженото движение на буките се срещат в дълбоко трептящ порив, който се пречупва в тихата победа на успокоението. Нека обаче се вгледаме по-внимателно, по-аналитично в майсторските художествени тънкости, които ни водят до това внушение. Творбата, типично лирическа, ни въвежда в своя свят пряко, непосредно, без предварителна подготовка, внушавайки ни, че сме „вътре“ в описаната картина, сродени с нея; а думата „езерото“ означава или познато вече езеро, или показвано в момента езеро („ето, това езеро“), или и двете заедно. На другия полюс на това сродяващо сближаване остава конструктивната читателска дистанция спрямо нестеливо описания художествен свят на лирическата творба; и непрекъснатото движение и наслояване между двата полюса придават на творбата обобщителна перспективност и общочовечност. В това „бързо“ въвеждане първа, и с цялата значимост на първа, прозвучава думата „спи“... След това силно акцентирано въвеждане в първия и водещия динамичен мотив на творбата успокоението, изкаът пряко се прехвърлят встрани, върху образа на буките: „белостволи буки над него свождат вити гранки“. Преходът е доста рязък, по-нататъшното развитие му придава дори известно значение на противопоставност (неподвижността на езерото и движението в буките), но реткостта му бързо се пречупва в сближаването на двата образа и в потискането на движението в буките. Тук към мотива за движението в образите се прибавя и движе-

нието в описателния поглед, косто описва широк кръг, за да се пречупи, и то в собственото си спокойствие. Ето го: белостволи – над него – свождат – вити. От езерото към неподвижните стволоче, после нагоре към точката „над езерото“, а после надолу към сведените вити гранки. Внушението за обездвиженото движение много умело е подкрепено от многозначността на глагола „свождат“ – в неговия смислов обем има и насоченост, и завършеност, и движение, и покой (сходен е случаят и в потресаващо напрегнатия стих на Ботев „виси на него със страшна сила“). Що се отнася до израза „вити гранки“, в него има и още нещо: буките свеждат гранки към езерото, без да го докоснат, и спотаената сдържаност на порива се предава и на завитите, сякаш затворени в себе си клонки...

След двата начални стиха, описващи сънния покой на езерото и замрелия порив на буките към него, третият стих развива и в буквалния смисъл задълбочава картината на езерната неподвижност:

и в тихите му тъмни гълбини...

На трепета на вейките, сведени над него, езерото отвърща с огледалната неподвижност на дълбоките си води и в това близко, но непостигнато слияние продължава да живее смислово-емоционалната насоченост на творбата. Третият стих, събрал сумрака и тишината в съня на езерото, продължава да гради образа на спокойствието. Той е безглаголен, в него броят на ударените гласни намалява от четири, както е в предходните стихове, на три, звукът **р** изчезва и отстъпва място на „матовите“ сонори **м** и **н**, на групата **гълб**. За разлика от предходните стихове тук всички ударени гласни са тесни или задни (**и-ъ-и**), а такива са, с изключение на една, и всички неударени гласни. За първи и последен път в творбата се появява двойно съседно определение („тихите му тъмни гълбини“), което събира функционалните измерения на езерото и подчертава връзката между тях и чрез анафорната (началната) звукова еднаквост на думите „тихите“ и „тъмните“. С ненатрапеното, „славейковско“ майсторство стихът се разстила приглушен, затъмнен, успокоен като огледалната повърхност на езерото... Това сравнително дълго – за размерите на творбата! – описание на езерото плавно, с полуанжамбманен преход минава към заключителния стих на строфата и първото, така безплътено, слияние между двата образа:

*...и в тихите му тъмни гълбини
преплитат отразени сянки.*

Започнал от стволочете на буките, описателният поглед се издига над езерото и се спуска надолу по нежните, свеждащи се и сякаш спирели в движението си клонки, след което, преминавайки в езерото, продължава надолу към тъмните му гълбини. И тук той спира заедно с безплътния

завършек на спрялото движение на клонките, с техните тъмни, огледално отразени сенки. В тази първа кулминация на творбата връх достига и Славейковото умение да обединява художественото внушение, по-точно казано, чрез внимателни отсенки да очертае трепетно движение в строгите граници на равновесието и с пречупването му да утвърди и внуши красотата на спокойствието. В движението си, вече като безплътни сенки, витите гранки се преплитат в себе си, съсредоточават и затварят порива си, който определението „отразени“ връща назад в задушевното и непреодолимо пространство между тях и езерната повърхност. Кръгът се затваря, трепетното движение на клонките се среща със собственото си отражение и погълнато от спокойствието на езерото, гради заедно с него общото внушение на творбата...

1. Направете конспект на откъса.
2. Като ползвате конспекта, който създадохте при изпълнението на задача 1, предайте съдържанието на откъса от статията на Никола Георгиев в резюме.

Прочетете откъс от книгата на Умберто Еко „Как се пише дипломна работа“ и изпълнете задачи 3 и 4.

КАК СЕ ПИШЕ ДИПЛОМНА РАБОТА

Умберто Еко

I. Какво представлява дипломната работа и за какво служи

I.1. *Защо трябва да се пише дипломна работа и какво представлява тя*

Дипломната работа обикновено е ръкопис със средна дължина, варираща между сто и четиристотин машинописни страници, в който ръкопис студентът разработва проблем, отнасящ се до научната дисциплина, чийто курс той желае да завърши. Дипломната работа, според нашите закони, е необходима, за да се завърши курсът на обучение. Когато е издържал семестриалните изпити, студентът представя дипломната си работа пред комисия, състояща се от преподавателя, с когото „се прави“ дипломната работа, и опонентите, които изказват възражения. Така се получава дискусия, в която вземат участие всички членове на комисията. От мненията на двамата докладчици за качествата (или недостатъците) на писмената работа и от способността на кандидата да защити позициите си, комисията си съставя преценка. Пресмятайки освен това средния успех от семестриалните изпити, комисията присъжда оценка на дипломната работа, изказва поздравления и прави препоръка за отпечатване. Поне това е правилото, следвано в почти всички факултети с хуманитарна насоченост.

Веднъж описали „външните“ характеристики на дипломната работа и ритуала, с който тя се защитава, все още не сме казали нищо за нейната същност. Преди всичко защо университетът изисква като условие за вършването дипломна работа?

Нека се има предвид, че тази норма не важи за повечето чуждестранни университети. В някои от тях има различни нива на защита, които може да бъдат достигнати без дипломна работа; в други съществува едно „първо ниво“, съответстващо най-общо на нашата дипломна работа, това ниво не дава право на званието „доктор“ и може да бъде достигнато било единствено със серия изпити, било с писмена работа с по-малки претенции; в трети съществуват различни нива на докторантура, които изискват писмени работи с различна сложност... Обикновено истинската защита представлява един вид „наддипломиране“ – докторантура – на която се допускат само онези, които имат намерение да се реализират като научни работници. Този вид докторантура носи различни названия, но отгук нататък ще го обозначаваме с едно интернационално съкращение, PhD (което означава Philosophy Doctor, доктор по философия, но което обозначава всеки доктор на хуманитарните науки, от социолога до преподавателя по гръцки; в рамките на нехуманитарните предмети се използват други съкращения, като например MD, Medicine Doctor).

Значи имаме две различни степени – обикновена дипломна работа, която дава право на висше образование, и докторска дисертация, която дава научната степен PhD.

Дипломата, в своите различни форми, насочва към упражняване на професията в живота, докторската степен, напротив, насочва към академична работа, което означава, че който защити докторска дисертация, почти винаги започва университетска кариера.

В университетите този вид защита е винаги докторска, PhD, и представлява оригинална изследователска работа, чрез която кандидатът трябва да покаже, че е учен, способен да придвижи напред дисциплината, на която се посвещава. Действително тази работа не се прави като нашата дипломна работа, на двадесет и две години, а в по-напреднала възраст, понякога даже на четиридесет или петдесет години (въпреки че, разбира се, има и много млади доктори). Защо толкова много време? Именно защото става въпрос за оригинално изследване, за което определено трябва да се знае какво са казали по въпроса другите учени, но преди всичко е необходимо да се открие онова, което другите още не са казали. Когато се говори за „откритие“, особено в областта на хуманитарните науки, нека не се мисли за фундаментални открития, като разпадането на атома, теорията на относителността или лекарство против рака: могат да съществуват и скромни открития, като за научен принос се смята един нов прочит на класически

текст, откриването на ръкопис, който хвърля нова светлина върху биографията на някой автор, нов прочит на предишни изследвания, който води до „узряване“ и систематизиране на идеи, разхвърляни из различни текстове. Във всеки случай, ученият трябва да напише труд, който другите учени от неговата дисциплина не би трябвало да пренебрегват, защото казва нещо ново (сравни II.6.1.).

От същия тип ли е нашата дипломна работа? Не непременно. Наистина, тъй като се пише на възраст между двадесет и две и двадесет и четири години, докато все още се държат семестриални изпити, тя не може да представлява завършек на един продължителен и осмислен труд, доказателство за пълно научно съзряване. Разбира се, случва се да дойдат дипломни работи (направени от особено способни студенти), представляващи истински докторски дисертации, и други, които не достигат това ниво. Нито пък университетът го изисква на всяка цена: може да се напише добра дипломна работа, която да представлява не изследователски, а *компилативен* труд.

В една дипломна работа с компилативен характер студентът показва, че е придобил критичен поглед върху съществуващата литература (т.е. върху публикациите по въпроса) и че е способен да я изложи ясно и достъпно, стремейки се да свърже различните гледни точки, предоставяйки по този начин един интелигентен обзор, полезен от информативна гледна точка, включително и за учени от тази специалност, които не са извършвали задълбочени изследвания върху този частен проблем.

И така, едно първо предупреждение: *може да се направи или компилативна, или изследователска дипломна работа*; или защита като за диплома, или защита като за докторска дисертация.

Една изследователска работа е винаги по-дълга, трудна и отговорна; една компилативна работа също може да бъде трудна и дълга (има компилативни трудове, отнели дълги години), но обикновено може да бъде направена в по-кратко време и с по-малък риск. Не е казано, че който прави компилативна дипломна работа, си затваря пътя към изследването; компилацията може да представлява доказателство за сериозност от страна на младия изследовател, който, преди да започне самостоятелно изследване, иска да си изясни някои идеи, подготвяйки документалната си база.

На срещуположния полюс се намират онези работи, които имат претенции да бъдат изследователски, но са направени прибързано и са некачествени трудове, които дразнят този, който ги чете, и никак не правят чест на този, който ги пише.

Следователно изборът между компилативен и изследователски труд е свързан с научното съзряване и способностите на кандидата за работа. Често – и за съжаление – това е свързано и с икономически фактори, защото е ясно, че един студент, който работи, има по-малко време, сили и по-малко

пари, които да отдели за дълги изследвания (които обикновено изискват купуването на редки и скъпи книги, пътувания до чужбина и т.н.). За съжаление, в тази книга не мога да давам съвети от икономически характер. До неотдавна изследователската работа навсякъде по света беше привилегия на богатите. Днес съществуват много стипендии и фондове за обучение в чуждестранни университети, но това едва ли разрешава проблемите наистина за всички. Най-добрият вариант е едно по-добре устроено общество, в което ученето да бъде работа, заплащана от държавата, в която да бъде плащано на този, който има призвание за научен работник и в която да не е необходимо да се притежава на всяка цена „един къс хартия“, за да се намери място, да се получи повишение, да се изпреварят другите в конкурс.

Но нашият университет и обществото, чийто резултат е той, засега са това, което са. Не ни остава нищо друго, освен да си пожелаем студентите от всички прослойки да могат да учат, без да се подлагат на излишни саможертви, и да обясним как да се напише добра дипломна работа, съобразявайки се с времето и силите, с които разполагаме, както и със собствения си научен усет.

1.2. Кого би заинтересувала тази книга

Ако нещата стоят така, както ги описахме, то трябва да приемем, че има много студенти, *принудени* да напишат дипломна работа, за да могат да завършат набързо и да получат необходимата им диплома, заради която са се записали в университета. Някои от тези студенти дори са на по четиридесет години. Следователно тези хора ще искат от нас съвети как да напишат дипломна работа за един месец, така че, получавайки каквато и да било оценка, да напуснат университета (с диплома в ръка). В такъв случай трябва категорично да заявим, че тази книга не е за тях. Ако това са изискванията, ако тези студенти са жертва на една парадоксална правна система, която ги принуждава да търсят диплома, за да разрешат болезнените си финансови проблеми, ще е по-добре на първо време да направят две неща: (1) да вложат една прилична сума, за да им я напише някой друг; (2) да препишат дипломна работа, вече защитена преди няколко години в друг университет (не е изгодно да се преписва отпечатан вече труд, ако ще да е и на чужд език, защото, ако преподавателят е поне малко информиран, то би трябвало да знае за съществуването му; но пък да се препише за Милано една работа, защитена в Катания, е нещо, което има всички шансове да мине, пък и преписването на дипломна работа предполага все пак известни интелектуални усилия по нейното намиране).

Ясно е, че двата съвета, които току-що дадохме, са *незаконни*. Нещо като да се появиш ранен в „Бърза помощ“ и ако лекарят не иска да те прегледа, да му опреш нож в гърлото. И в двата случая става въпрос за отчаяни

действия. Този съвет беше по-скоро виц, за да стане ясно, че моята книга няма претенции да разрешава големите проблеми от социален характер или такива, свързани със съществуващия правен ред.

Следователно тази книга се обръща към онзи, който (и без да е милионер и да е имал десет години на разположение, за да защити, след като е пропътувал целия свят) има възможност да посвещава няколко часа дневно на ученето и иска да подготви труд, който, освен всичко, да му достави и определено интелектуално удовлетворение, както и да му върши работа и след дипломирането. И който, определил обема на собствения си ангажимент към проблема, пък бил той и скромен, иска да свърши една сериозна работа. В крайна сметка сериозно може да се направи и една колекция модели на спортни автомобили: достатъчно е да се определят целта на сбирката, критериите за каталогизация, историческите ѝ граници. Ако се реши да не се отива отвъд 1960 г., прекрасно, защото оттогава насетне всички модели са налице. Винаги ще има разлика между тази сбирка и Лувъра, но вместо да се прави един не особено сериозен музей, е по-добре да се направи пълна колекция от автомобилчета от 1960 до 1970 г. Този критерий важи и за една дипломна работа.

1.3. Как дипломната работа може да бъде полезна и след дипломирането

Има два начина да се напише дипломна работа, която да служи и след дипломирането. Първият е тя да се превърне в начало на едно по-обширно изследване, което да продължи и в следващите години, разбира се, ако студентът има възможност и желание за това.

Но съществува и втори начин, чрез който един директор на туристическа агенция ще бъде подпомогнат в своята работа дори и от факта, че е работвал дипломна работа на тема: „От Ферлю и Лучия до Годениците“. Действително, да се напише дипломна работа означава: (1) да се прецизира темата; (2) да се съберат материали по тази тема; (3) да се подредят тези материали; (4) да се изучи „от първа ръка“ темата, в светлината на събраните материали; (5) да се придаде собствен облик на всички предходни разсъждения; (6) да се напише така, че който чете, да разбира какво иска да ни каже авторът, и при необходимост да е в състояние да използва същите документи, за да подхване темата от своя гледна точка. Следователно написването на дипломна работа означава приучване към изясняване на собствените идеи и към подреждане на материала: това е придобит методологически опит за извършването на нещо, което да служи и на другите, фактически *не е толкова важна темата на труда, много по-съществен е работният опит от него*. Който е успял да се аргументира добре върху двете редакции на романа на Мандзони, ще знае също така добре да подбере материалите, които ще му трябват и за туристическата агенция. Ако някой вече е публикувал десетина

книги, то е успял да направи последните девет, защото максимално е използвал опита си от първата, която не е била нищо друго освен преработка на дипломната му работа. Без онези мой първи труд не бих се научил как да направя другите. И за добро или лошо, другите все още носят отпечатъка на първия. С времето човек научава повече неща, но начинът, по който ще работи, винаги ще зависи от начина, по който се е учил да го прави.

И накрая, писането на дипломна работа е и тренировка на паметта. Ще имаш добра памет на старини, ако си я упражнявал на младини. И няма значение дали си я упражнявал, наизустявайки съставите на отборите от *А група*, поезията на Кардучи, или списъка на римските императори от Октавиан Август до Ромул Велики. Разбира се, щом ще си тренираме паметта, по-добре е да учим неща, които ни интересуват или ще ни служат, но понякога и ученето на ненужни неща е добра умствена гимнастика. Следователно, макар да е по-добре да се направи дипломна работа на тема, която ни харесва, все пак темата е второстепенна спрямо метода на работа и получения опит.

Когато се работи добре, няма тема, която да е наистина глупава. Когато се работи добре, се извличат полезни заключения и от тема, която на пръв поглед е далечна или периферна. Маркс не е писал дипломна работа по политикономия, а за двама гръцки философи – Епикур и Демокрит. И това не е грешка. Може би Маркс е бил в състояние да разсъждава върху проблемите на историята и на икономиката с добре известната си теоретическа енергия именно защото се е научил да разсъждава като гръцките философи. Имайки насреща си толкова много студенти, които започват с изключително амбициозни теми върху Маркс и после завършват кариерата си в „Личен състав“ на големите капиталистически предприятия, се налага да преосмислим разбиранията си за ползата и актуалността на темата.

1.4. Четири ясни правила

Има случаи, при които дипломантът пише работа по тема, наложена му от преподавателя. Старайте се да избягвате подобно нещо.

Разбира се, тук нямаме предвид случаите, в които дипломантът иска съвет от преподавателя. По-скоро имаме предвид или онези случаи, при които вината е на преподавателя (виж II.7. „Как да избегнем опасността да бъдем използвани от научния си ръководител“), или онези, в които вината е на дипломанта, лишен от интерес и готов да свърши зле каквото и да било, само и само да се отърве по-бързо от него.

Ние пък ще се занимаем със случаите, в които се предполага наличието на дипломант, воден от някакъв интерес, и на научен ръководител, готов да му окаже квалифицирана помощ. В тези случаи правилата за избор на тема са четири:

1. Темата да отговаря на интересите на дипломанта (да бъде свързана с положените изпити, с неговите политически, културни и религиозни възгледи);
2. Необходимите извори да бъдат намиращи, т.е. материално достижими за дипломанта;
3. Материалите да бъдат „смилаеми“, т.е. духовно достижими за дипломанта;
4. Методологическата рамка на изследването да отговаря на образователното ниво и опита на дипломанта.

Формулирани така, тези четири правила изглеждат банални и като че ли можем да ги обобщим с правилото „който иска да пише дипломна работа, да напише такава дипломна работа, каквато е в състояние да напише“. И е точно така, защото има случаи на провалени дипломни работи само защото студентът не е могъл да постави проблема в рамките на тези ясни правила.

Главите, които следват, ще се опитат да ви дадат някои съвети с цел дипломната работа, която ще напишете, да е дипломна работа, която знаете как и защо да напишете.

3. Направете конспект на откъса. Ако предпочитате, използвайте метода на мисловните карти.
4. Като ползвате изготвения според условието на задача 3 конспект, напишете кратък текст на тема „Каква е разликата между дипломната работа за завършване на висше образование и дипломната работа за присъждане на докторска степен?“.

Прочетете откъс от едно интересно изследване – „Етнография на Македония“ (1924 г.) на немския учен Густав Вайганд, основател на първия Институт за български език в Германия към Лайпцигския университет и автор на учебника, който представлява първата граматика на българския език с научна стойност, написана на немски. Изпълнете задачи 5 и 6.

Глава II. Общо за състава, характера и начина на живот на населението

2. Характер на населението на Македония

а) Общ поглед

За характера на едно население човек може да говори тогава, когато по-продължително време е живял и общувал с него, когато познава неговия език и начин на мислене, а би било още по-добре, ако освен това познава литературата и миналото му. Но дори и тогава е изправен пред опасността да се поддаде на симпатия или антипатия или да повтори вече правени, но не по-малко погрешни преценки за страната. Не вярвам да има друг пътешественик, който да познава толкова добре народността дух и езиците на балканските народи, колкото ми бе съдено да ги познавам аз, защото характерът и видът на моите студии върху фолклора и езика ме задължаваха да влизам в най-тясна връзка с хората. Така опознах румънци, аромъни, меглени, българи, албанци и гърци, в най-малка степен – сърби. От турците познавам само чиновничеството и войската, с които пътувах много пъти, но истинският народ ми остана чужд и преценката ми следователно ще е едностранчива.

Да чуем най-напред какво говорят народите един за друг. При продължаващо столетия съвместно съществуване недостатъците на даден народ се набиват силно в съзнанието на съседите и се превръщат в неделими черти на неговата природа. Много често те са обект на подигравки.

б) Гърците

Да започнем с гърците, най-културния народ в Югоизточна Европа. Българите, аромъните и албанците изтъкват като най-важна характеристика на гърците, че са високомерни и горди със своята националност. Българите и албанците ги наричат с една турска дума *фудул*, аромъните им казват *Gretslij, pirifanlji* – гърци-горделивци. Изобщо не се поставя под съмнение, че съществува национално високомерие, щом като децата израстват още от ученическата скамейка със самочувствието, че не-гърците трябва да подражават на гърците, които имат толкова славно минало и са дали най-великите улове на човечеството. От гордост за миналото новогръцкият език търси възможно най-тясно сближение със старогръцкия, а народният език се счита за недостоеен да служи като литературен. Това обстоятелство е спасило

българското и аромънското население на Македония от гърцизиране. Именно поради трудното изучаване на писмовния гръцки, напълно различен от разпространения в Македония простионароден език, създадените по градове и села гръцки училища не били в състояние да изпълняват роля на асимилиращ фактор. Ако гръцкият простионароден език беше писмовен, той щеше да служи на всички християнски народи в Македония.

На второ място на гърците се приписва голямо лукавство, проявяващо се особено силно в търговията. И това е наистина така. Гъркът е хитър и много предприемчив като търговец. Още от древни времена той се е насочвал към търговията. Висок процент гърци са потомствени търговци, затова са извънредно обиграни. Египет, Палестина, Мала Азия, Южна Русия, Румъния са предоставяли широки пазари на големите гръцки търговци. Направи ми особено силно впечатление щедростта на гърците, впрочем и на гръкоманите, в полза на националните цели. Те даряват огромни суми за строеж на църкви и училища. Гъркът положително не е скъперник; той печели много, но е и разточителен. С радост оказва гостоприемство, и то не само на богатите, но и на бедните селяни и пастири. Той е много общителен и разговорлив, охотно говори за политика, тази тема вълнува гърците от всички слоеве. Кафенетата в градовете и хановите по селата всекидневно се пълнят с посетители, които се задържат по-дълго, отколкото е полезно за работата им, за да си говорят за политика. Консумират малко, не са пристрастени към алкохола, но се забавляват много и с голямо увлечение.

Гъркът не е войнствен, по-скоро го смятат за страхлив; по тази причина албанецът и аромънът го гледат с пренебрежение. Дали това е справедливо, или не, не се наемам да твърдя; във всеки случай, героичните битки в освободителните войни, както и тези на прочутите сулиоти, са водени повече от албанци и аромъни, отколкото от същински гърци.

От личен опит мога да кажа най-общо, че се познавам с много гърци, които със светските си обноски, с любезността и сърдечността си бързо печелят симпатии, но не бива да се говори с тях много за политика, особено пред събеседници псевдогърци. Големееенето и самохвалството на такива патриоти често са непоносими.

Като доказателство за демократичния дух на гърците, който е характерен за всички съсловия, искам да приведа само един пример от мои лични впечатления. Веднъж пътувах с гръцки параход от Волос за Атина. Освен мен в I. класа имаше само още един пасажер, гръцки полковник, така че обядвахме трима (заедно с капитана). Случи се така, че келнерът, който ни поднасяше, мъж най-много на трийсет години, с приборите в ръка без церемонии се намесваше в нашия разговор и свободно изразяваше мнението си по политиката, без това да предизвика и най-малко възмущение у капитана и полковника. Бих искал да видя как ще се изуми един немски полковник в подобен случай!

По мнението на съседните народи българинът е глуповат. „Българска глава“, „българска катуна“ са изрази, които сърбите и аромъните използват като равнозначни на глупав. Ако донякъде това може да се обясни с обстоятелството, че българският селянин израства без каквото и да било училищно образование и без познания за света, то не може да се отрече също, че при българите схватливостта е значително по-бавна. В това отношение българинът прилича на германеца, чиято възприемчивост е значително по-мудна от тази на романите. Но за глупост или тъпота въобще не може да става дума, особено за македонския българин, който по характер е много по-жизнен, по-подвижен от събрата си в царството. Няма съмнение, че както между северния и южния германец, между румънеца от Седмоградско (Трансилвания) и този от Влахия, така и между българите от едната и другата страна на Родопите се усеща разлика в характера и тя се дължи вероятно на съвсем различните етнографски особености. Именно българинът от Дунавската равнина има някои характерни черти, които го приближават до германеца, например гореспоменатия му недостатък да схваща по-бавно, но и упорито и прилежно да работи, неотстъпно да преследва целите си, вироглаво да защитава предубежденията си, да обмисля и преценява дълго важните си начинания, скъперник и дребнав, смел до дързост, когато се ядоса понякога.

Всички тези, а и други черти се срещат и при македонците, но изразени в по-слаба степен. Трезвият усет за реалност при македонеца се засенчва от въображението му. Той е по-жизнен, по-пламенен в разговорите, обича да преувеличава, когато разказва, макар и не така безогледно като аромъните и гърците, измисля, без да се замисли, защото суровите условия на живот така са го научили. Той е страстен, фанатичен в политическите борби и дори жесток както гъркът, но въпреки това е нежен и с невероятно търпение понася несправедливостта по време на мир. Свикнал е да изтъпява и най-големите несгоди, без да се оплаква, заключва мъката в сърцето си и я излива само когато е сигурен, че срещу себе си има добронамерен приятел. Подозрителността и сдържаността към непознатите е характерна особеност на всички българи, както и любовта към семейството. Между членовете на семейството съществува много тясна спойка и е трогателно да се види как след смъртта на бащата първородният син се грижи за братята и сестрите си, докато всички се уредят; додето не се омъжи и най-малката сестра, той изобщо не помисля да се задоми.

За българина гостоприемството е нещо свещено, той предлага и последния си залък, за да нагости своя посетител. С това си качество е станал

Ако чужденецът дава неблагоприятна оценка за македонца, каквато често съм чувал, то е, защото не го познава достатъчно. Той няма светски маниери, както изисква европейецът, но е не по-малко учтив и разговорлив с чужденеца, думите му невинаги са достоверни, но е напълно благуодушен и верен на сънародниците си и особено на борците за свобода: никой не се страхува от предателство дори от страна на най-бедния селянин. Предан на своята нация, готов на саможертва за свободата, безстрашен пред смъртта в борбата за постигане на националните цели: такъв опознах македонца и се научих да го ценя.

г) Аромънът

Балканските народи не обичат аромъна, но в македонските градове той все още играе някаква роля на почтен гражданин, а в Средна Албания, където е познат като беден кираджия (наемен превозвач) и пастир, към него се отнасят с презрение. Тоските пастири и паликарите обаче гледат на аромъна като на равноправен брат. Гъркът му натяква, че е мръсен, че без свян нагъва отвратителни храни и че е кресльо; има и една албанска поговорка, която гласи: двама аромъни – цяло пазарище!

Българинът счита, че аромънът е пинтия, жаден за печалба търговец, така че името „цинцар“ е добило значение на ция. Българинът също е скъперник, но има състрадателно сърце и с удоволствие дава милостиня на просяка. Немските скитници, които съм срещал не само в Македония, но даже и в най-отдалечените области на Албания, ме уверяваха, че никога не им се е случвало да потропат напразно на вратата на беден албански, гръцки или български селянин, но в аромънските села ги гонели със закани.

Лично аз не бива да критикувам аромъните за негостоприемство, тъй като при аромъните националисти винаги съм бил приеман сърдечно, дори възторжено, а от гръкоманите съм бил преследван; например никой от голямото село Лаиста не искаше да ми даде подслон, защото ме смятаха за румънски подстрекател.

Ако трябва да дам обаче оценка за интелектуалните качества на аромъните, трябва да кажа, че сред тях има много интелигентни хора. Освен това аромъните са разсъдливи, усърдни и енергични. Ето защо немалко от тях са се сдобили с крупно богатство. Обаче в дълбоката си същност те не са тъй щедри като гърците, не отпускат лесно големи суми, вероятно защото са скъперници, и това им качество ги прави нерешителни.

Аромънските пастири и фаршериотите са изключително скромни хора; те лесно издържат на голямо напрежение и недоимък, живеят седмици наред на открито, без да се преобличат. Но в къщите на занаятчиите и търговците цари педантична чистота. Докато в Македония търият дори и на-

разити от всякакъв вид, красивите аромънски планински села блестят от чистотата. Тук по-силно отколкото при другите балкански народи е развито усещането за красива природа, за чист въздух и бистра студена вода.

Като похвала за аромъните може да се изтъкне, че са извънредно разсъдливи хора. При власите пастири съществува обичай, според който до женитбата си младежите не пият нито капка алкохол; занаятчията с удоволствие си позволява чашка ракия, но сред тях пиян човек едва ли може да се срещне. При специални поводи и търговците пийват доста вино, но обикновено се пие кафе или се яде само нещо сладко. Аромъните не са никак взискателни към качеството на храната, обичат обаче богатата топла вечеря. Хляб и сирене и глътка вода са напълно достатъчни за аромънския пътник. Веднъж в седмицата парче месо, печено на шиш, за него е върховно удоволствие.

д) Албанецът

Между албанците в Македония преобладават мохамеданите – геги. По-малко са християните – тоски, защото турското правителство е изпращало и заселвало в Македония голям брой геги за подсилване на мохамеданския елемент. Но като етническа общност те са маловажни в сравнение с турците.

По нрави и обичаи, които при мохамеданите са тясно свързани с религията, те са се присъединили към едноверците си така, че различията остават незначителни. Едно е сигурно обаче, че християните в Македония предпочитали да имат работа с турските чиновници, отколкото с албанските. Последните се считат за жестоки, безсърдечни и алчни. Обаче са по-интелигентни, по-усърдни и преди всичко по-енергични. Не само в миналото, но и в най-ново време Турция дължи много на енергичността на албанците геги, на интелигентността и подвижността на албанците тоски. В рамките на тази книга обаче не е предвидено да се спираме по-подробно на този въпрос, а да разгледаме по-отблизо народността на тоските и гегите. Във всеки случай не само по език, обичаи, носии, физически качества, но и по характер тоските и гегите са доста различни. Самите албанци казват за различните племена: „Гег с разум, лябер с обувки и тоск без брада няма“. Под ляби се разбират албанците тоски от областта Берат, които живеят изключително бедно и обикновено ходят боси. Вярно е също, че бавният, муден гег, сравнен с пъргавия, буден тоск прави впечатление на възгласав, особено ако човек го види как се поклаща безмълвно сред върволица парцаливи, помръкнали свои събратя.

Обикновено албанците се славят като смелчади; вярно е, че те гледат смъртта в очите, без да трепнат. Затова не смятам, че е справедливо да бъдат обявявани за страхливци само защото от незапомнени времена при кръвно отмъщение те нападат противника си от засада. Този толко-

ва противен за нашите разбирания обичай за тях не означава нищо, което да заслужава презрение. Същият мъж, който при изпълнение на кръвното отмъщение ще изстреля куршума, притаен в тъмнината, при други обстоятелства показва чудеса от храброст. В Македония албанците мохамедани са предпочитани както от християните, така и от турците като полски и дворни пазачи заради своята благонадеждност – качество, което не притежават останалите балкански народи. Когато албанецът е дал беза (един вид честна дума) на своя господар, на него може да се разчита безусловно. Верността и смелостта са качества, които сякаш са осигурили на албанеца монопол в професията гавазин.

Що се отнася до прехраната, албанецът е много непридирчив. Той е свикнал да живее в най-голяма оскъдица. Всъщност гегите в планините са в постоянна борба за препитанието си. По техните изпити кокалести лица ясно личи, че системно гладуват. Ако малкото царевица, която отглеждат по планинските склонове, не даде добра реколта, очаква ги гладна година. Скъмността и разсъдливостта не са само добродетели, а и неизбежност, инстинкт за самосъхранение. Тоските са по-жизнерадостни и по-задоволени. Най-разкошно живее бейт, който има всичко в изобилие, винаги е доста охранен и произхожда от средите на едрите албански земевладелци.

Благодарение на интелигентността и общителността си много тоски са успели да забогатеят от търговия; в Египет, Румъния, Англия, Америка доста албанци са били отлични търговци, които са се прочули с благотеланията си в полза на гърците и на собствения си народ.

е) Турчинът (татаринът, черкезинът)

Турчинът като личност, сравнен с останалите балкански народи, е много симпатичен. Той запазва спокойствие при всякакви обстоятелства, изключително гостоприемен и любезен е дори с непознати, има открит поглед. Тези му качества го правят много приятен. Той е любезен, щедър, дава големи обещания, без да мисли да ги изпълнява. Ленив е и с най-голямо удоволствие прехвърля другиму цялата си работа, особено ако е мисловна. Смятам, че не му липсва интелигентност, но няма желание, нито търпение да се занимава с умствен труд.

Многобройните шеги и анекдоти, в които се осмива турчинът, се основават върху несъответствието между неговото външно достойнство и привидна компетентност и действителното му невежество, което той се старае да прикрие комично и безпомощно.

Турчинът, особено когато е сит и богат, се държи добросърдечно и снизходително дори към злосторници и длъжници. Този факт често са ми потвърждавали самите селяни. Но турският чиновник е безогледно користен и безчовечно хищен. За него законът не означава нищо и с леко сърце е

способен да погуби християнски живот. Невъобразими страдания е изтърпяло местното население на Македония от жестоките и похотливи турски чиновници и войници. Човек може да добие приблизителна представа, ако прочете известния роман на Вазов „Под игото“.

Веднъж загубили своята власт, както например в България, турците проявяват добрите си качества, но обикновено предпочитат да се преселят в Мала Азия, защото националната им чест не допуска да живеят под господството на гяурите. По тази причина много от тях са се изселили от Македония.

По-лоша е славата на татарите, а най-зле се гледа на черкезите, които всяват страх и ужас навсякъде, където се появят. След Кримската война турците заселват на Балканите около 100 000 татари и 500 000 черкези, от които впрочем само малка част достига до Македония. Като мохамедани, те гледат с презрение и високомерие на малоценните християни. Те считат, че им е разрешено да плякосват и изнасилват.

За меглените искам да отбележа само, че по характер приличат не на аромъните, с които говорят сродни езици, а на българите, които живеят около тях.

ж) Обща характеристика

Отделни черти от характера са присъщи на всички балкански народи, макар да се проявяват в различна степен. Преди всичко те преувеличават ужасно, и то не само в народното литературно творчество, когато например възвеличават подвизите на своите герои (вж. също старофренската „Песен за Ролан“, която в никакъв случай не отстъпва на сръбския народен епос), но и в обикновения живот.

Прави неприятно впечатление, че не се спазват и най-твърдите обещания, не се изпълнява дадената дума, а на последвалите упреци се отговаря само с дружелюбна усмивка или с несъстоятелни оправдания.

Една черта, която може да послужи за пример на чужденеца, е, че те се стараят да не прибързват никога. При пътувания в Турция човек се учи на търпение. Турската дума **яваш, яваш** (полека, спокойно) е преминала във всички балкански народи; **лека-полека**, казва българинът, **dalj-ngadjl** – албанецът, **ngadalja-ngadalja** аромънът, **aghali-aghali** – гъркът. Разбира се, пренесен в областта на политиката или икономиката, този принцип действа отрицателно.

Лъжата при македонците е нещо обичайно, тя не се счита за порок, а по-скоро за хитрост. Разобличеният автор на лъжата не се чувства засрамен, а само се ядосва, че не е излязъл достатъчно хитър.

Честността е рядко срещано качество, краде се всичко преносимо. А що се отнася до плодовете и зърното, никой не изпитва угризения, ако си

вземе, без да пита, това, което „Господ е дал за всички хора“. От всички балкански народи само турчинът се смята за честен търговец, но се приема като естествено, даже достойно за похвала, че той превъзнася качеството на стоката си, защото това е белег на търговска похватност.

5. Проверете какво означават непознатите за вас думи в текста.
6. Направете план на откъса.
7. Конспектирайте откъса.
8. Предайте в резюме съдържанието на точка в) от откъса.
9. Споделете ли впечатленията за българите, изразени от Густав Вайганд? Напишете кратък текст на тема „Днешният българин“. Изградете уводната част на съчинението си на принципа на противопоставянето на теза и антитеза. Развийте аргументи и контрааргументи в подкрепа на основните си твърдения.

9 Реферат на научен текст

◇ Резюмето е сбито, кратко изложение на основното в съдържанието на писмен или устен текст (статия, доклад, книга, реч и под.). Целта на резюмето е да създаде точна представа за оригиналния текст.

◇ Основни функции на резюмето:

- ◆ *да въведе читателя в съдържанието на изходния текст;*
- ◆ *да ориентира читателя кое е най-същественото в информацията, поднесена подробно в изходния текст;*
- ◆ *да помогне на читателя да се ориентира дали изходният текст представлява интерес за него.*

◆ **Рефератът** е кратко представяне на съдържанието и структурата на научно съчинение (статия, част от книга – глава, раздел или цялата книга). Процесът на самото представяне се нарича **рефериране**. Рефератът се отличава със следните особености:

- ★ за разлика от резюмето съдържа **компоненти с коментарен характер**. В него се изразява **лично мнение**;
- ★ може да се представи **устно** или **писмено**;
- ★ **обемът** за реферат на научна статия е 1 – 2 страници, а за реферат на книга – 5 – 6 страници.

◆ **Структурно-композиционен модел на реферата**

- ★ **Кратка биографична справка за автора/авторите** (не повече от 5 – 6 изречения) – акцентира се върху научните постижения в съответната научна сфера на автора/авторите.

Информация за автора/авторите може да се потърси от самата книга, от сайтове на електронни научни списания, от енциклопедии, справочници и др. Например: *Авторът/ученият/изследователят (име и фамилия) е преподавател в ...; научните му интереси са в областта на ...; има научни публикации в ...*

- ★ **Информация за научната публикация**

– Ако публикацията е в научно списание, се посочват броят или книжката, месецът и годината на публикуване, страниците (от – до), издателството, мястото на издаване.

Например: Статията „...“ е публикувана в научното списание „...“, бр. ..., година ..., (с. ... – ...), издателство „...“, място на издаване –
– Ако публикацията е в сборник от научна конференция, се посочват темата на конференцията и годината на публикуване.

Например: Статията „...“ е публикувана в сборник от научната конференция на тема „...“, година, (с. ... – ...), издателство „...“, място на издаване –

– Ако публикацията е в електронно научно списание, се включва информация за сайта и датата/месеца на публикуване.

Например: Статията „...“ (с. ... – ..., ако е в пдф формат) е публикувана в сайта ... на

*** Информация за структурата на реферирания научен текст**

– Представят се накратко съдържанието, основните моменти.

Например: Статията е разделена на следните части: ...; Книгата съдържа ... глави/раздела; За статията/книгата има отзиви в списание „...“, сайта ... от (име и фамилия); В статията/книгата се представя/анализира/изследва проблемът/въпросът за ...; засяга се и темата, въпросът за ...; Авторът дефинира понятието „...“/дава характеристика на .../представя своята хипотеза за.../извежда особеностите на ...;

– Представя се илюстративна информация към научния текст (снимки, схеми, таблици и др.), ако има такава.

Например: Авторът онагледява своята теза чрез .../илюстрира своите наблюдения в

*** Информация за изводите, направени от автора/авторите**

– Специално място заемат цитатите от реферираното научно съчинение.

Например: Авторът прави следните изводи: ...; Ученият достига до извода/споделя мнението, че ...; В заключение той заявява/обобщава, че

*** Изразяване на собствено мнение за направеното от автора/авторите в реферирания научен текст**

Например: Изследването съпоставя/противопоставя различни гледни точки/ представя различен поглед върху проблема/въпроса за... внася яснота в проблематиката за .../помага за задълбочено вникване в проблема за.../дава ново поле за размисъл по посока на

*** Обобщаващи думи/обобщение (незадължителна част)**
Например: Статията/Книгата би била полезна за разбирането на проблематиката в областта на ...; е приложима при разглеждането на проблема за

◆ **Стилово-езикови особености на реферата** – авторът на реферата трябва да се придържа към научния или научнопопулярния стил.

- Основното глаголно време е сегашно време.
- Предпочитат се граматични конструкции в страдателен залог, когато се дава информация за направеното от автора (*в статията се представя, се оспорва, се анализира, налице е, статията насочва вниманието към...*).
- Собствено мнение може да се изрази чрез конструкции от типа на: *може да се каже, че статията..., прави впечатление, че..., присъединявам се към позицията на..., не мога да се съглася с..., не приемам твърдението, че..., смятам, че...*
- Задължително се спазват книжовноезиковите норми.

◆ Етапи/стъпки при създаване на реферат

- Първи прочит на текста, който е обект на рефериране, с цел ориентиране в съдържанието и структурата на научното изложение.
- Втори прочит на текста, при който се осмисля съдържанието на текста (препоръчва се маркиране на отделни части/пасажи; подчертаване; водене на бележки; набелязване на фрагменти, които може да се цитират; използване на речници, енциклопедии за изясняване на непознати термини и понятия).
- Съставяне на план на реферата, в който се набелязват последователно основните части, които ще се реферират, както и личните коментари.
- Писане на реферата при спазване на структурата (предварително се пише чернова).

При присъждане на научната и образователна степен „Доктор“ или „Доктор на науките“ авторът трябва да представи кратко изложение на собствения си дисертационен труд, което се нарича **автореферат**. Авторефератът е предназначен да информира широк кръг от научната общност за най-важните резултати, отразени в дисертационния труд.

Потърсете в интернет изброените по-долу статии и ги реферирайте по следния алгоритъм:

- 1) Кратка биографична справка за автора
- 2) Информация за научната публикация
- 3) Информация за изводите, направени от автора
- 4) Изразяване на собствено мнение за направеното от автора в реферирания научен текст
- 5) Обобщаващи думи

Мария Китанова, *Представата за дома в българската езикова картина на света*

Милен Томов, *За системноезиковата адекватност на съвременния български правопис*

Никола Георгиев, *Учител по литература? Не съм от тях* (част по избор)

Светлозар Игов, *Българската литература. XX век*

Иван Русланов, *Специфика и типология на читателските блокове в България*

10

Есе по житейски проблем

- ◇ Есето е вид аргументативен текст, който включва:
 - заявено собствено мнение по зададена тема;
 - представяне на различни аспекти на темата;
 - привеждане на доказателства в подкрепа на собственото мнение въз основа на натрупан опит и придобити знания от книги, филми, театрални постановки, житейски наблюдения;
 - ясно обособени структурни части;
 - смислово и логически свързани структурни и композиционни части.

ЕСЕ

Композиция на есето

Уводна част
Същинска част – две или повече твърдения (тези или теза и антитеза), всяко от които се аргументира
Заключителна част

Обем

500 – 750 думи (2 – 3 страници)

Съдържателни и структурни особености

Уводна част – изясняват се ключовите думи от темата.
Същинска част:

- тезата е основно положение, твърдение, което трябва да се докаже;
- антитезата е противоположно твърдение на тезата, което също трябва да се докаже;
- аргументацията съдържа доказателствата на тезата и антитезата и включва разсъждения и примери; примерите може да са от художествената литература, от другите изкуства (музика, кино, изобразително изкуство и др.), от философията, обществения живот, личния опит и др.

Заключителна част – формулира се становище с ясно заявена лична позиция; може да се постави въпрос, който препраща към по-нататъшни разсъждения.

- ◇ При оценяването на есе се вземат под внимание компетентности, свързани със съдържанието, структурата и езиковата култура на пишещия.

◆ По отношение на съдържанието на есето се оценяват уменията за:

- ясно изразяване на лична позиция, провокирана от поставения проблем;
- обвързване на проблема с актуалния контекст;
- използване на подходящи стилноезикови средства за постигане на убедителност и въздействие;
- интерпретиране на различни аспекти на проблема.

◆ По отношение на структурно-композиционното изграждане на есето като аргументативен текст се оценяват уменията за:

- изграждане на теза, съответстваща на поставения проблем;
- изграждане на целенасочена и задълбочена аргументация;
- осъществяване на логическа или асоциативна организация на текста;
- осъществяване на смислова свързаност на частите, изграждащи текста.

◆ По отношение на езиковата култура се оценяват владенето и прилагането на:

- лексикалната норма;
- граматичната норма;
- правописната норма;
- пунктуационната норма.

✓ Прочетете есето по житейски проблем и изпълнете задачи 1 – 7.

Свободата да избираш

Ако потърсим значението на думата „свобода“ в тълковния речник, ще видим, че тя може да означава различни неща: „Възможност на човека да проявява своята собствена воля.“, „Възможност да се действа без ограничение в някоя област на общественно-политическия живот.“, „Отсъствие на каквото и да било ограничение.“ и др. Може би затова всеки човек разбира свободата по различен начин – за едни свободата е да не им бъдат налагани никакви ограничения, за други е просто да излязат от къщи и да вършат любими неща, а за трети свободата е в отстояването на правото на избор.

Някои неща не могат да бъдат избрани от човека. Той например не избира какви хора ще са негови родители, къде ще се роди, в какви времена ще

живее, с какви хора ще го срещне животът му. Обикновено в такива случаи говорим за съдба, участ, орисия, тоест опитваме се да обясняваме нещата с висши сили, които са предопределили житейския ни път. Е, понякога се ограничаваме само с фразата: „При мен така се стекоха обстоятелствата“. Но започне ли човек житейския си път, получава свободата да избира. От началото до самия си край той прави милиони избори. Така например Бог създава Адам и Ева, които решават да направят своя избор въпреки забраната. Възползват се от правото си на избор, но и след това си понасят последствията. Така е в живота – изборът е свободен, но върви ръка за ръка с отговорността.

Решенията, които вземаме в своя живот днес, оказват влияние на случващото ни се утре, след месеци, след години. Имаме свободата да избираме къде и какво да учим, как да се обличаме, каква музика да слушаме, какво и кого да харесваме, къде и с кого да живеем след години, какво да работим, как да прекарваме живота си и т.н. Правейки тези избори, ние не можем да видим в момента как те ще се отразят на съдбата ни. Но ако можехме? Ако можехме, щяхме да помислим два пъти, преди да вземем съответното решение. Както народът е казал: „Три пъти мерй, един път режй“. Животът ни се състои от редица малки и големи избори. Да стана, когато алармата звънне, или да натисна бутона „отложи“, за да мога да се поизлежавам още малко в леглото? Да си напиша есето по български език и литература или да се видя с приятели? Медицина или мениджмънт? Шоколад или банан? Хиляди, хиляди избори, с които се сблъскваме всеки ден. Да, свободата да избираме, ни е дадена, но решения се вземат трудно, особено когато последствията от някои от тях биха могли да се окажат решаващи... или фатални за нас.

Там, където свършва свободата като проява на свободна воля и на висше благо за човека, започва кривото ѝ разбиране – слободията. Свободата включва правото на избор – възможността човек да върши всичко онова, което не е забранено, т.е. човек да определя сам действията и поведението си, да взема решения, като се опира на своята воля. Свободата е едната страна на монетата, а другата винаги е отговорността. Свободата е свързана с отговорността на човек пред самия себе си, пред другите хора, пред обществото. Когато се злоупотреби със свободата, тя се превръща в слободия. А тя е далеч от ползотворното и градивното – и за индивида, и за общността.

Свободата да избираш, е привилегия, но и ангажимент, който поемаме. Грешният избор може да се превърне в препятствие за нас, но същевременно ще е и ценен урок. Разбира се, ако сме в състояние да го научим.

Т. Николов, XI клас, Пловдив

1. Каква е целта на текста?

2. Направете план на композиционните части на текста.

3. Каква е функцията на въпросите в текста?

4. Какви примери са използвани в аргументацията? От коя сфера на живота са?

5. Успява ли ученикът ясно и убедително да защити своята позиция по поставената тема? Обосновете отговора си.

6. Запишете по два аргумента към следните тези:

Теза: Свободата е тежко бремене.

Аргумент 1

Аргумент 2

Теза: Правото да избираш, трябва да се отстоява.

Аргумент 1

Аргумент 2

Теза: Някои хора доброволно се отказват от правото си да избират.

Аргумент 1

Аргумент 2

7. Коментирайте текста, като имате предвид компетентностите, които се изискват за създаване на есе.

8. Запишете теза на темата *Тухлите на миналото*.

Теза:

9. Напишете по три аргумента в подкрепа на всяко от твърденията.

Можеш да направиш две грешки по пътя към истината: да не го извършиш целия и въобще да не тръгнеш по него.

Аргумент 1

Аргумент 2

Аргумент 3

Да видиш себе си отстрани, е толкова трудно, колкото да погледнеш назад, без да се обръщаш.

Аргумент 1

Аргумент 2

Аргумент 3

10. Запишете по два контрааргумента към всяко от твърденията.

Проблемът на света е, че глупавите са самоуверени, а умните винаги се колебаят.

Контрааргумент 1

Контрааргумент 2

Има две житейски правила: Правило 1 – Не се тревожи за дреболии. Правило 2 – Всички неща са дреболии.

Контрааргумент 1

Контрааргумент 2

Ако съдиш хората, няма да ти остане време да ги обичаш.

Контрааргумент 1

Контрааргумент 2

II. Напишете есе по житейски проблем по една от следните теми:

Чия е отговорността за възпитанието на младите хора?

Къде да уча/да работя – в България или в чужбина?

Тайните и лъжите в живота ни

Парите – средство или цел?